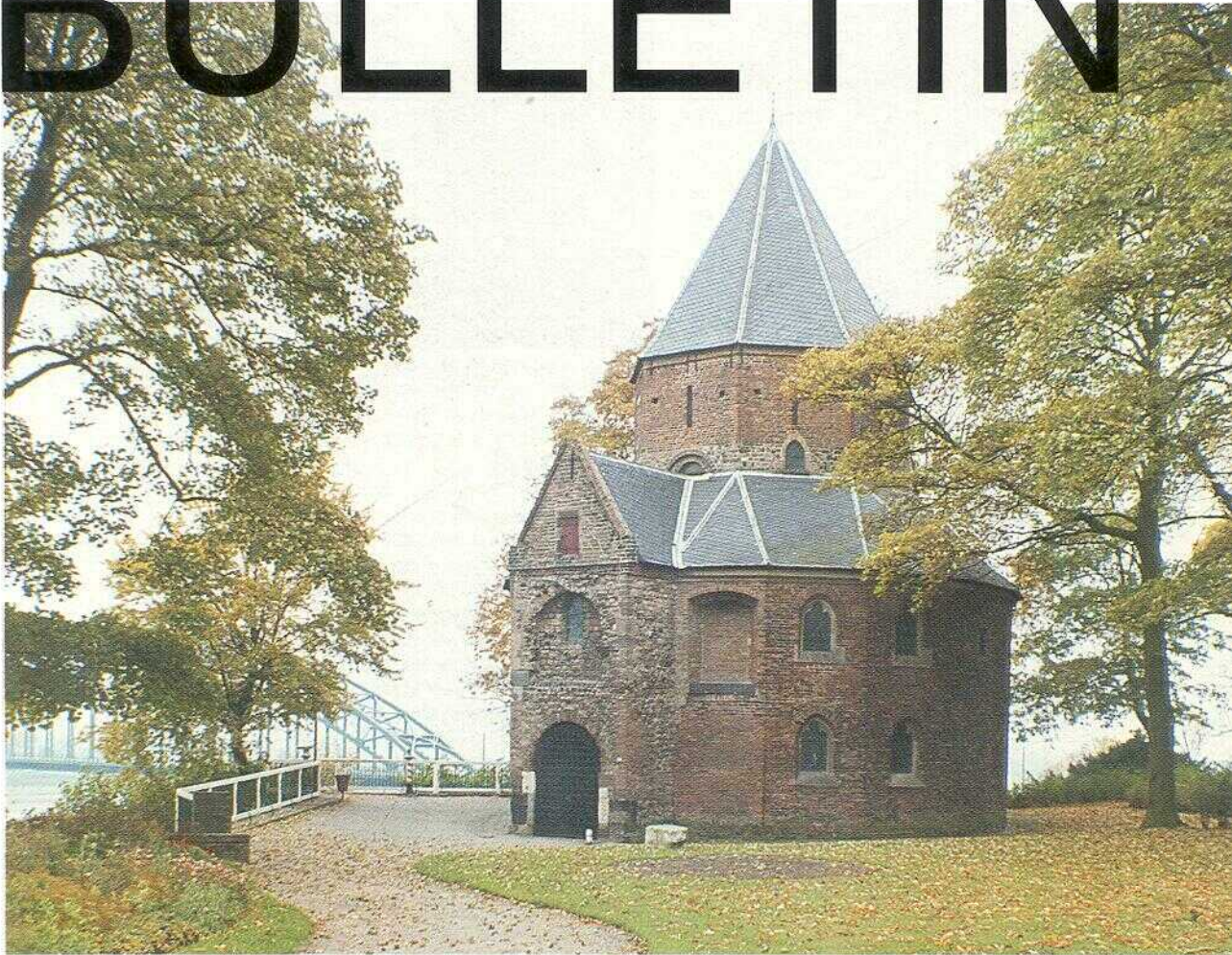

KNOB

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, archeologie, musea, archieven en cultuurbeleid

JAARGANG 87 NUMMER 6, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

**KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND**

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

Bestuur

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris,
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester,
drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuy-
sen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F.
van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. M. L. Stok-
roos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg en van de Rijksdienst voor het Oud-
heidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas
(voorzitter redactie), drs. Th. M. Elsing
(technisch eindredacteur), drs. M. E. de
Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeu-
wen, drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nussel-
der, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rog-
ge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijks-
dienst voor de Monumentenzorg), drs. H.
Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredac-
teur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

Bureau KNOB

Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.
Telefonisch bereikbaar op maandag en
woensdag.
Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot
en met december. Jaarlijkse contributie
(Bulletin inbegrepen):
– lid KNOB f 65, – ;
– instelling, vereniging enz. f 100, – ;
– jeugdlid tot 27 jaar f 40, –
De leden ontvangen in het begin van het
jaar een acceptgirokaart. Postgiro 140380
ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

– Losse nummers f 15, – per aflevering
(voorzover voorradig);
– banden: prijs op aanvraag.
Losse nummers verschenen na 1 januari
1986 verkrijgbaar in de boekhandel of
rechtstreeks bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522.

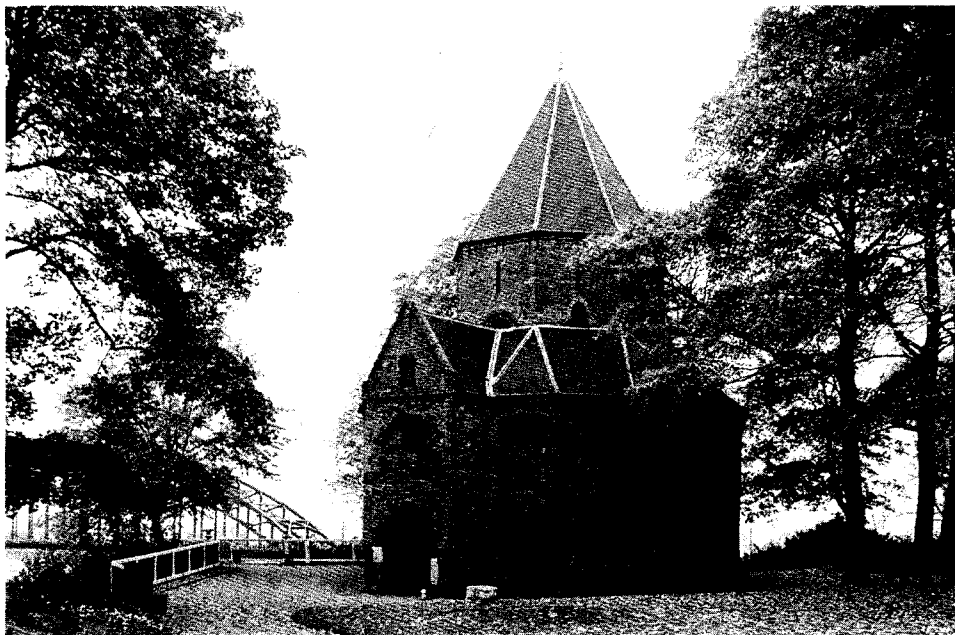
Advertenties en tarieven

Bureau KNOB.

Lay-out en vormgeving

KNOB/De Walburg Pers.

ISSN 0166-0470

Het Valkhof te Nijmegen, de zogenaamde Karolingische Kapel (zie artikel pagina 244 e.v.).

Inhoud

Van de redactie	243
Dossier Valkhof/Nijmegen door J. Renaud	244
<i>R. Gill</i> Van Bataviase schouwburg tot Gedung Kesenian Jakarta	247
<i>A. K. Joustra en D. L. Six</i> De oud-Europese forten aan de westkust van Afrika	256
<i>H. C. van Nederveen Meerkerk</i> De ontstaansgeschiedenis van Recife in cultuur-historisch perspectief	261
<i>J. M. Baart, W. Krook en A. C. Lagerweij</i> Fort Amsterdam. Archeologisch onderzoek op Sint Maarten, Nederlandse Antillen	270
Monumentenberichten	278
Boekbesprekingen	279
Register 1988	289
Inhoudsopgave 1988	295

© 1988 KNOB, AMSTERDAM/DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Van de redactie

In het voorjaar van 1980 vond in de Fundatie van de Vrijvrouw van Renswoude in Utrecht een vergadering plaats met het doel tot de samenstelling te komen van een geheel nieuwe redactie voor het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Acht en een half jaar later verleende hetzelfde huis onderdak aan een extra algemene ledenvergadering van de Bond, die bijeen was geroepen om op voordracht van het bestuur een nieuwe redactiefomatie, bestaande uit een redactie en een redactieraad, te benoemen. Samen zullen zij gestalte geven aan het nieuwe beleid dat het bestuur van de Bond voor ogen staat.

Over dit nieuwe beleid en de aanpak ervan is de afgelopen jaren binnen de Bond veelvuldig gediscussieerd. Dat de bestaande redactionele formule van het Bulletin – immers het gezicht van de Bond – hierbij ook werd betrokken, spreekt vanzelf.

Het vanaf volgend jaar verschijnende nieuwe Bulletin, dat door het sneller inspelen op de actualiteit een breder publiek hoopt te trekken, is gebaat bij een redactie die voldoende tijd en werkkraft aan deze vernieuwing kan besteden. De leden van de huidige redactie meenden echter binnen de hun ter beschikking staande middelen en faciliteiten niet voor honderd procent aan deze eisen te kunnen voldoen, althans gezien vanuit hun hoge taakopvatting in zake een goede behartiging van de aan hun zorg en verantwoordelijkheid toevertrouwde kopij. Zij heeft dan ook gemeend thans plaats te moeten maken voor een redactie die wél de tijd heeft om dit veeleisende karwei te klaren.

Met het per 1 januari 1989 terugtreden van de huidige redactie is een periode van negen jaar afgesloten, waarin het Bulletin heel wat veranderingen heeft ondergaan.

Vóór 1980 werd de redactie, bestaande uit drs. J. R. S. van Asperen de Boer, jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena en – vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg – drs. A. G. Schulte, bijgestaan door een (eigenlijk alleen op papier fungerende) redactiecommissie. Met het ontslag van de heer Van Asperen de Boer op grond van zijn veelvuldig verblijf in het buitenland, traden ook de andere redactieleden af, met uitzondering van de heer Schulte, die gebonden was door de banden met de RDMZ. Hij nam de honneurs waar, totdat medio 1980 een geheel nieuwe formatie van brede samenstelling aantrad, waarbij de verschillende vakdisciplines alle waren vertegenwoordigd. Deze nieuwe redactie bestond uit twee vertegenwoordigers uit het algemeen bestuur, de heren drs. C. H. Slechte en dr. D. P. Snoep; de vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, drs. A. G. Schulte; namens het Bureau van de KNOB, mevrouw drs. M. de Haas; alsmede de dames drs.

C. Rogge en drs. C. C. S. Wilmer en de heren drs. A. J. C. van Leeuwen, drs. J. C. T. M. van Laarhoven en drs. H. Stoepker. Met ingang van 1981 werd de redactiecommissie opgeheven; enkele leden, de heren mr. J. Korf, prof. dr. J. G. N. Renaud en prof. dr. ir. C. Temminck Groll werden aan de redactie toegevoegd, die toen nog verder werd uitgebreid met de heren dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen, drs. E. Elzinga en drs. G. Hoogewoud.

Tot en met 1982 verzorgde de heer Schulte de eindredactie; het blad behield zijn oude opzet en werd nog steeds gedrukt bij de firma E. J. Brill in Leiden. Met ingang van 1983 ging de productie van het Bulletin echter over naar uitgeverij Bohn, Scheltema & Holkema in Utrecht, waarbij het uiterlijk aanzienlijk werd gewijzigd. Als eindredacteur trad van nu af aan dr. H. A. Tummers op.

Uit overwegingen van financiële aard werd na drie jaargangen het contract met Bohn, Scheltema & Holkema opgezegd en het Bulletin ondergebracht bij uitgeverij De Walburg Pers te Zutphen. Ook nu veranderde het uiterlijk opnieuw. Tussentijds traden de volgende redacteurs af: in 1982 de heren Van Laarhoven en Temminck Groll, in 1984 de heren Bakker, Hoogewoud, Slechte en Snoep en in 1985 de heer Elzinga. Zij werden in 1984 opgevolgd door drs. Ch. Dumas (als voorzitter van de redactie) en H. J. M. Zantkuyl, in 1985 door mevrouw drs. J. R. Magendans en in 1987 door ir. E. J. Nusselder.

Vooruitlopend op de door het bestuur gewenste vernieuwing verscheen het Bulletin van 1988 in een geheel andere gedaante en in een afwijkend formaat. Ook werden nu al artikelen met actualiteitswaarde opgenomen. Als technisch eindredacteur trad bovendien de nieuw benoemde directeur van het bureau van de Bond, drs. Th. M. Elsling, tot de redactie toe.

De scheidende redactieleden spreken de hoop uit dat hun opvolgers aan de gespannen verwachtingen zullen voldoen. Gewend aan een beperkt budget, dat weinig ruimte liet tot wezenlijke verbeteringen, hoopt de redactie tevens dat met de thans ter beschikking staande ruimere financiële middelen het Bulletin een goede toekomst tegemoet gaat.

Op deze plaats wil de redactie uitdrukkelijk auteurs en lezers danken voor de stimulerende samenwerking en het genoten vertrouwen.

Na een jarenlange nauwe relatie met het Bulletin, zal door al degenen die een klein decennium hun volle inzet hebben gegeven, worden uitgezien naar de 88e jaargang. Hopelijk brengt 'een nieuwe lente' méér dan alleen 'een nieuw geluid'.

Dossier Valkhof/Nijmegen

'Eminence grise' . . . begon mijn kleindochter – de kunsthistorica – voorzichtig. Ik verschikte wat ongemakkelijk in mijn leunstoel want ik weet uit ervaring, dat een dergelijke inleiding door iets moeilijks gevolgd wordt. Met een uitnodigend 'Wel?' doorbrak ik de ietwat beladen stilte. 'Waarom toch wilden jullie indertijd het Valkhof in Nijmegen herbouwen? En welk Valkhof? Wisten jullie dan precies, wat Keizer Barbarossa rond 1170 heeft laten optrekken en wat de Gelderse graven er in de 13e en 14e eeuw aan toegevoegd hebben? . . .' Wel allemachtig! Zo ontstaat nu een stuk geschiedvervalsing. Heb ik op dat symposium van 29 oktober 1988 – een goede vijf en twintig jaar geleden – soms gepleit voor de herbouw van de Reuzentoren en de belendende woonvleugels? Toegegeven, mijn geheugen wordt wat onbetrouwbaar; maar ik weet nog drommels goed dat ik mij anno 1988 beslist niet geschaard heb onder de voorstanders van de herbouw – eigenlijk nabootsing – van het Valkhofcomplex. Stel je voor, een stuk architectuur, dat al twee eeuwen geleden zo rigoureus afgebroken was, dat zelfs de fundamenten niet meer terug te vinden waren toen de stadsarchitect Weve rond 1920 zijn onderzoek naar de overblijfselen uitvoerde.

'Interesseert het je ècht?' probeerde ik aan het in mijn ogen onvruchtbare opgraven van het verleden te ontkomen. Tot mijn verbazing vertelde ze omstandig, dat herstelwerkzaamheden aan de ringmuur om de voet van de heuvel de vraag weer hadden doen opkomen. Wat vreemd eigenlijk, want dit onderhoud was gewoon een dwingende eis waaraan men – Reuzentoren of geen Reuzentoren – op straffe van allerlei ongemakken voor de weggebruikers nu eenmaal had te voldoen. 'Als je even geduld hebt zoek ik het dossier Valkhof op en hoewel het jonge volkje weinig neiging heeft om oude dossiers door te lezen zal ik je toch maar wegwijs maken in die oude stukken. Niet elke generatie hoeft toch zo nodig altijd weer bij Adam en Eva te beginnen? Kijk, hier heb ik de congresbundel met de voordrachten, die op die zaterdag in oktober 1988 gehouden zijn. En hier is het nummer van *Heemschut*, waarin de voor- en tegenstanders aan het woord komen. Kijk eens, zelfs nog wat krantenknipsels'. 'Dat kost me minstens een middag lezen', stelde ze zakelijk vast. 'Wat schrijven die oude kampvechters eigenlijk?' Nu, dat wist ik uiteraard ook niet meer zo precies. Ik zag – de congresbundel *Artillerie* van oktober 1988 en *Heemschut* van januari 1988 nr. 1 doorbladerend – eigenlijk maar één echte pleitbezorger voor een nabootsing van het Valkhof aan het woord komen: Drs. J. M. T. Nooy, voorzitter van de Valkhofvereniging. En dat zei ik dan ook.

'Maar wat voor argumenten had die meneer dan eigenlijk?' aldus mijn ongeduldige kleindochter.

'Tja, daar vraag je me wat. Even kijken . . .' Gelukkig vond ik spoedig de weg terug in het doolhof van cijfertjes, motiveringen en geruststellingen aan het adres van architecten en oudheidkundigen. 'Meneer Nooy schrok kennelijk zelf wel een beetje terug voor de benodigde miljoenen en stelde een fasering voor.

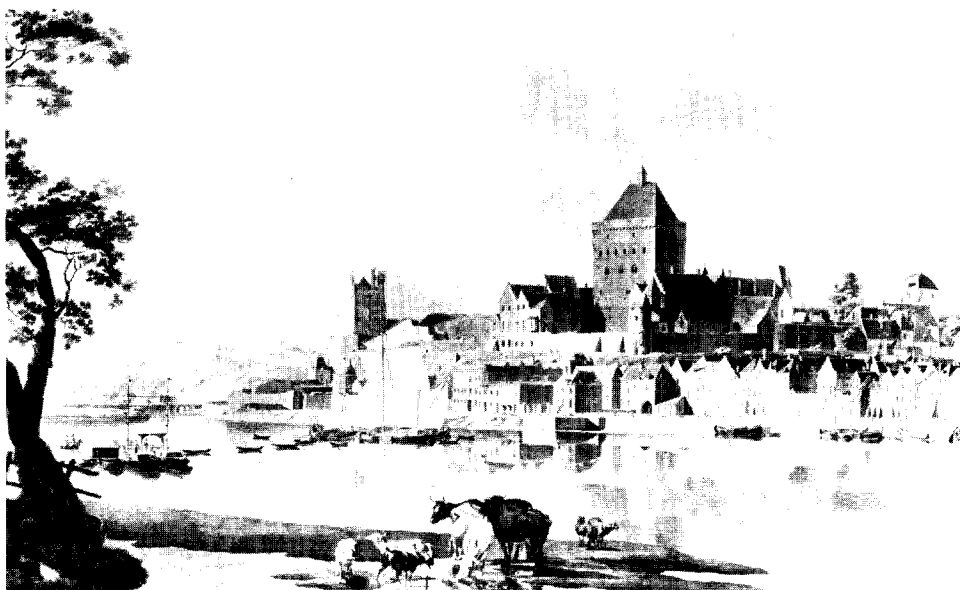
Om te beginnen zag hij het meest in een toren van circa 50 meter hoogte; hij beschouwde zo'n bouwsel alleen al als een attractie van de eerste orde, dat ontelbare bezoekers zou kunnen lokken'. 'Een zakelijke vraag, *grandpère*. Zo veel bezoekers, dat men de zaak in tien jaar kon afbetalen? Allemaal dol verlangen naar de uitzichten vanaf de torentrans. Daar was dan zeker ook een restaurant voorzien'.

'Er was in de toren met zijn vele verdiepingen ook nog een museum gedacht', zei ik haastig. 'Om de cultuur toch ook nog een kansje te geven, zoals je wel zult begrijpen'. 'Alsof een museum zich ooit heeft kunnen bedruipen! Ben je het gevecht om het Openluchtmuseum vergeeten? En het Zuiderzee-museum?' 'We gaan de discussie van een kwart eeuw geleden niet meer herhalen', besliste ik met het tanend gezag van een oude, eigenwijze man. 'Ik herinner me maar al te goed, dat alleen een pretpark als de Efteling of het Autotron kans zag zonder verlies te draaien. Maar het Dolfinarium in Harderwijk bevond zich enige malen op de rand van de afgrond. Als je het zuiver commercieel bekijkt valt het nauwelijks te begrijpen, waar nuchtere zakenlieden voedsel vonden voor de illusie dat het best zou lonen geld in deze onderneming te steken. Een niet te verwaarlozen factor is toch wel, dat de eigenaar van het Valkhof – de stad Nij-

megen – bereid scheen met geld over de brug te komen. Het verbaast me dan overigens opnieuw, hoe gemakkelijk men – schijnbaar althans – met het geld van de gemeenschap opsprong. Een gemeente kan zich blijkbaar het risico van een fikse overschrijding wel veroorloven. Wat boze gezichten, wat zondebokken de woestijn in en wat bezuinigingen elders: weg waren de overschrijdingen van de Amsterdamse Stopera en zo vele andere projecten. Om op de Reuzentoren van het Valkhof terug te komen: de exploitatiekosten van zo'n attractie zouden niet te vergelijken zijn en in een heel andere orde van grootte liggen dan die van het Dolfinarium. En laten we vooral niet vergeten dat er in ons goede vaderland onder de geldschietters heel wat gokkers rondliepen en nog steeds rondlopen'.

Om mijn kleindochter weer een beetje in het gesprek te betrekken: 'Het argument, dat een nabootst Valkhof educatieve waarde zou hebben, werd ook nog al eens over het voetlicht gebracht. Wat vindt de jonge generatie daarvan?' Lotje snoof verachtelijk. 'Als wij zo nodig kennis moeten nemen van Romeinse bouwwerken, dan pakken we toch even de trein naar Italië? En middeleeuwse burchten? Nu, die liggen toch voor het grijpen in West-Duitsland, in Frankrijk of in Engeland. Bovendien, in de tijd waarop je op de basisschool begint met geschiedenis trekt de klas er toch op uit naar Muiden, Brederode of de Doornenburg. Geen kind ziet dat de Door-

Valkhoiburcht te Nijmegen, Sepiatekening, 1796 door H. Hoogers (Museum Commanderie van St. Jan, Nijmegen).

werth grotendeels herbouwd is na jullie oorlog. Sorry hoor, W.O. II is voor ons eigenlijk maar een historisch feit, dat ons geen zure oprispingen meer bezorgt. Educatie schijnt mij toch wel een knap voos argument. Kan je dat gebruiken wanneer het gaat om een eigentijds bouwwerk, waarin de nauwelijks begrepen of helemaal niet te interpreteren nagebootste details uit de overgeleverde tekeningen geen sprankje bijdragen aan de geschiedkundige betekenis van het gebouw. Bovendien zullen nieuwe bouwwerken in hun massaliteit sterk devaluerend werken op de beide overblijfselen op het Valkhof, die het nu juist zo goed doen. Natuurlijk hoort al die begroeiing er eigenlijk niet omheen, maar welk een *noblesse!* De ruimte om de kapel, de wijkende einder, ik zou ze niet willen missen. Wat er nog een beetje écht is aan het Valkhof, wat nu juist nog een waas van middeleeuws verleden helpt instandhouden zou door een zo massale nieuwbouw als voorzien zijn sfeer volkomen verliezen. Ga maar eens kijken op een vroege nevelachtige zomerochtend of op een zonnige herfstdag, wanneer de herfstkleuren een aparte dimensie aan de monumenten toevoegt'.

'Als de zaak opnieuw een onderwerp van ernstig beraad wordt, kan jij me best vervangen', stelde ik tevreden vast. 'Het merkwaardige is, dat Nooy en zijn medestanders zich tegenover geschiedkundigen, archeologen en architectuurhistorici trachten in te dekken door de cultuurhistorische betekenis in het geding te brengen. Hoewel hij er zich duidelijk van bewust was, dat hij propageerde iets nieuws te scheppen, sprak hij toch bij voorkeur van herbouw. Maar het was juist geweest, de termen imitatie of nabootsing te gebruiken. Dan hadden diverse deskundigen nog minder reden gehad om er zich bij betrokken te voelen. Nooy en de zijnen hadden er geen weet van, dat er in zijn tijd al een soort deskundigen rondliep, dat zich speciaal met de ontwikkeling van de kasteelbouw en de versterkingskunst bezig placht te houden. In geheel West-Europa vond men vertegenwoordigers van deze sub-discipline van de architectuurgeschiedenis en met elkaar hadden ze al boekenkasten vol geschreven. Uit die hoek hadden zeker nare vraagjes kunnen komen. Wat te doen, wanneer zou blijken dat de grote toren pas op de hoofdverdieping – een flink eind boven de begane grond – toegankelijk is geweest. En indien vastgesteld zou worden, dat de muren van de Reuzentoren in aanleg zo tussen de 2,50 m en 3,00 m dik waren geweest, had men er dan toch vanuit gegaan veel minder zwaar te mogen bouwen? Nog zo'n valkuil: funderingsonderzoek had wel eens kunnen leiden tot de conclusie, dat het terrein van het Valkhof vele meters was opgehoofd'.

'Ja, ja; ik ken zo langzamerhand je stokpaardjes wel', onderbrak kleindochter mij, 'Maar vertel

eens, wat brachten de tegenstanders nu eigenlijk te berde?' 'Wel, prof. Peeters schreef al in februari 1988 een stuk, waarin maar al te duidelijk werd gemaakt, dat we het verleden nooit meer kunnen terugroepen. Hij maakte voorts duidelijk, dat vergelijking met andere Barbarossapaltsen weinig of geen bruikbare gegevens zou kunnen opleveren en dat architecten eventuele studiereizen best achterwege konden laten. Hij waarschuwde de stad Nijmegen zelfs, dat deze het geld voor dergelijke reizen beter in de stadskas zou kunnen houden. Hij wijst op schrikwekkende voorbeelden als de Trifels, raadt het in alle toonaarden af, om iets op de Valkhof te gaan ondernemen. Alles bijeengebracht in een goed stuk, waarvan alle geschiedkundigen kennis genomen hebben. Je moet er aan geloven; ik zal je een klein citaat voorlezen:

– Kortom, men kan uit die studiereizen naar keizerpaltsen geen enkele lering trekken voor de kennis van de Nijmeegse burcht. Ook de Nijmeegse regio levert geen kennis op; geen enkel kasteel in de Betuwe of het land van Maas en Waal of in het Kleefse is vergelijkbaar met een keizerlijke stichting van de omvang en de politieke betekenis als die op de Nijmeegse heuveluitloper aan de Waal.

Nog een citaat:

– . . . dan komt bij architecten – professionele optimisten als zij nu eenmaal zijn – al gauw het plan op om althans een evocatie van het silhouet der hoofdvormen in moderne materialen

en technieken te beproeven. Maar dat leidt gemakkelijk tot een kinderachtig spel van met transen en kantelen of tot een brutale opstapelning van knoestige massa's als die van het raadhuis in en op de burcht van Bensberg (Rheinland) door Gottfried Böhm (in 1967 voltooid) of tot de post-modernistische ego-trips van Aldo Rossi en James Sterling, die oude vormen ironiseren en uit balans toepassen in nieuwe ruimtelijke fantasieën. Het publiek dat eenmaal in perscampagnes de herbouw van een feodale burcht voorgespiegeld heeft gekregen, zal door zulke vormen eerst verbluft, maar weldra teleurgesteld zijn.

Nu ik er weer eens induik, komen allerlei herinneringen boven. Zo vond ik het maar wat jammer, dat Prof. Peeters in oktober 1988 tijdens het symposium niet op het spreekgestoelte verscheen. In tegenstelling tot prof. Temminck Groll. Die gaf een belangwekkende voordracht, rijk geïllustreerd met mooie dia's. Wat diens beschouwingen al van de aanvang af in een ruimer kader plaatste was het uitgangspunt, dat het Valkhof veel meer betekende dan een plaatselijke aangelegenheid. Hij hield ons voor, dat we de Nijmeegse burcht ten minste een landelijke betekenis behoorden toe te kennen. Voorts maakte hij de aandachtige luisteraars duidelijk, dat de herbouw van een monument dat al twee honderd jaar geleden verdwenen was niet vergeleken mocht worden met een uitvoering en zelfs geheel vergaand herstel van een kerk, kasteel of

raadhuys, in W.O. II aan het krijgsgeweld ten offer gevallen. Vaak beschikte men nog over plattegronden en doorsneden, waarmee men opnieuw aan de slag kon gaan. En zeker de eerste tien, twintig jaar viel er nog heel wat oud bouw materiaal op te diepen.

Omdat jij nu eenmaal het naadje van de kous wilt weten, geef je mij een plezierige aanleiding de hele zaak boven de discussie van 25 jaar terug uit te tillen. En dan verbaast het mij toch weer, dat we er zo ernstig op gingen. Goed beschouwd was het hele plan van de herbouw vanuit het standpunt van de historicus gezien dermate absurd, dat we er nauwelijks tijd aan hadden moeten besteden. Als je alles nog eens overziet, dan moet je tot de conclusie komen dat het in feite draaide om een probleem voor betrokkenen bij toerisme en recreatie. De alles overheersende vraag behoorde te luiden: loont het de moeite tientallen miljoenen te investeren ... nee, niet in een echt pretpark, maar in de 'herbouw' van het Valkhof. Wat óns bezighield was die lastige, onrustbarende, haast irriterende belangstelling van de commercie voor juist dit plekje. Moesten natuur en cultuur opnieuw, voor de zoveelste maal, onder het primaat van geldverdiene doorgaan? We wilden de gemeenteraad van Nijmegen niet in de waan laten, dat de 'oudheidliefhebbers' gelukkiger zouden zijn met een opgedrongen geschenk.

Jammer genoeg zag het er in de herfst van 1988 al weer naar uit, dat partijen hun stellingen betrokken hadden en de loopgravenoorlog begonnen was. Voorbij de tijd voor een redelijke benadering. Als de nabootsing uiteindelijk toch niet

tot stand zou komen, dan waarschijnlijk enkel op grond van de overtuiging, dat een en ander te veel zou gaan kosten en te weinig opbrengen. We zijn nu op een goed moment aangeland, denk ik, om ons niet zo erg blijmakend dossier maar weer te sluiten'.

Epiloog

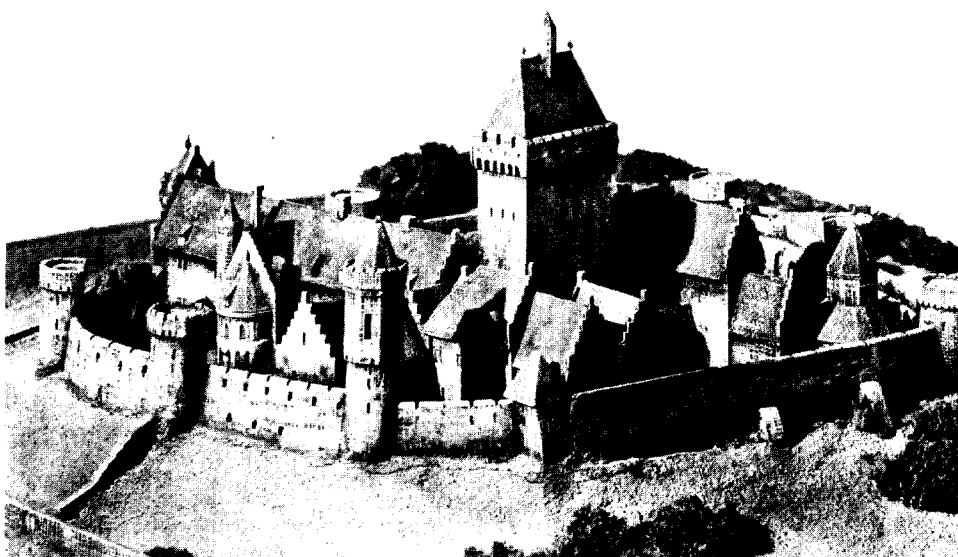
Om met de goede Staring te spreken: 'Er blijven altijd oren, die na een laatste woord een laatste willen horen'. Laat U niet in verwarring brengen, lezer. We leven niet in 2013 en Uw verslaggever beschikt niet over zoveel visionaire gaven dat hij vermag te schilderen, hoe het er over vijftwintig jaar op het Valkhof uit zal zien. Maar hij heeft nog wel voldoende vertrouwen in het gezonde verstand van zijn medeburgers dat hij er vooralsnog van uit wil gaan dat een armetierige imitatie van de Reuzentoren er niet komt. Het is waar, in de politiek weet je het maar nooit. Wie Barbara Tuchmann gelezen heeft – ik bedoel dan speciaal dat boek over de vele missers van politici, die helaas geroepen waren om wereldpolitiek te maken – die zal somber gestemd zijn. Ik ga veiligheidshalve maar niet in op voorbeelden uit onze eigen leefruimte.

Ik kan mij toch slecht voorstellen, dat een gemeenteraad nauwelijks kennis zou nemen van de deugdelijke argumenten die niet alleen door Peeters en Temminck Groll, maar door nog vele anderen zijn aangedragen. Men zal toch niet voor de zoveelste keer goed geld naar kwaad geld willen gooien? Want zakelijk gezien kom je daar toch uit, wanneer je in het onderhavige ge-

val gokt op de inkomsten uit het massa-toerisme. Om de overblijfselen op het huidige Valkhof iets meer in verband te brengen met de historische ontwikkeling van het complex zou men de omtrekken van de grote toren en de zijvleugels kunnen aangeven met een laagblijvende buxusbeplanting. Het weinige reliëf, dat deze struikjes bieden zou precies voldoende zijn om onze onwetendheid ten aanzien van de exacte maten te verbergen.

Ook het herstel van de putten en de puthuisjes zou een aantrekkelijk accent aan de binnenruimte kunnen geven. Diepe putten intrigeren de bezoekers altijd. Wellicht zijn de gegevens aanwezig om de buitenmuur op te metselen en een begrenzend functie te geven. Binnen dit kader laat de vroegere hoofdtoegang zich in laag metselwerk karakteriseren. Al met al kost dat nog heel wat tijd, moeite en vooral geld. Mochten al deze goedbedoelde raadgevingen domweg van tafel geveegd worden, dan heb ik nog één gouden tip: haal de slapende keizer Barbarossa – de bouwheer van het Valkhof, nietwaar – uit zijn grot in de Kyffhäuser in Thüringen. Volgens het volksgeloof zit hij daar aan een stenen tafel als Doornroosje glorieuze tijden af te wachten. Geef hem een warm plaatsje in de nagebouwde Reuzentoren. Succes verzekerd!

J. Renaud

Maquette van Valkhofburch te Nijmegen (Museum Commanderie van St. Jan).

R. Gill *

Van Bataviase schouwburg tot Gedung Kesenian Jakarta

Een 'lief en net gebouw' herbouwd

In 1984 gaf de gouverneur van Jakarta opdracht tot restauratie van de oude Bataviase schouwburg die in 1821 in het voormalige Weltevreden werd opgetrokken (afb. 1). Kritische factoren zoals het tropische klimaat, een gigantische overlast veroorzaakt door verkeerslawaai, en het zo goed mogelijk onderbrengen van moderne theatertechniek binnen het oorspronkelijke gebouwomhulsel, maakten de aanvankelijk als puur restauratie opgevatte klus tot een complex rehabilitatiekarwei. In september 1987 werd de Stadsschouwburg, nu als Gedung Kesenian¹ opgeleverd. Voor de rehabilitatie werd door DKI Jakarta² technische assistentie gevraagd aan de gemeente Rotterdam in het kader van het tussen beide steden bestaande programma voor interstedelijke samenwerking.³

In dit artikel zal achtereenvolgens worden ingegaan op enkele resultaten van het historisch onderzoek; de typische problemen van de Schouwburg in een omgeving met door de jaren heen sterk veranderde ruimtelijke condities; het bij de rehabilitatie gehanteerde interventieniveau en de criteria en uitgangspunten hiervoor en tenslotte enkele technische aspecten van de rehabilitatie.

Van Batavia naar Weltevreden

In tegenstelling tot het bedrijvige en drukke stadsbeeld van vandaag was het voormalige Weltevreden waar 'de Comedie' in het begin van de 19e eeuw werd gebouwd, nog een toonbeeld van landelijke rust (afb. 2). Daarvóór, tijdens de eeuwwisseling, waren een aantal belangrijke ontwikkelingen op gang gekomen die voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Batavia belangrijke consequenties hadden. De VOC had zich geleidelijk aan ontwikkeld van een maritieme tot een territoriale macht die uitzag naar een nieuw hoofdkwartier ter vervanging van het onleefbaar geworden Batavia. De stadsbevolking trok weg naar de 'Ommelanden', het achterland van Batavia. De laatste gouverneur-generaal van de Compagnie, Van Overstraaten, koos omstreeks 1800 het landgoed Weltevreden als residentie. Kort daarna werd op het landgoed het Waterlooplein, nu Lapangan Banteng, aangelegd met daaromheen een kazerne en officierswoningen.

Daendels, tenslotte, verplaatste het bestuurscentrum uit het ongezonde Batavia naar hoger gelegen en leefbaarder oorden. Hij liet op Weltevreden een groot veld voor parades aanleggen, het latere Koningsplein, thans Merdekaplein. Aan het eerdergenoemde Waterlooplein bouwde hij een paleis voor de gouverneurs-generaal. Daendels maakte Weltevreden zo tot een militair en administratief centrum en rondde Batavia's overgang van een maritieme naar een garni-

zoenstad af. In de eerste decennia van de vorige eeuw was er zo sprake van een benedenstad Batavia en een bovenstad Weltevreden in aanleg. De twee stadsdelen werden verbonden door lintbebouwing langs het ruim een eeuw eerder gegraven kanaal Molenvliet, nu geflankeerd door Jalan Gadjah Mada. Na het Engelse tussenbestuur dat in 1816 eindigde, werd druk in het nieuwe Weltevreden gebouwd. Noodzakelijke voorzieningen werden aangelegd om in het nieuwe bestuurscentrum te kunnen wonen en werken. De reeds door Daendels begonnen bouw van de sociëteit de Harmonie werd afgerond (afb. 3) en de Stadsschouwburg werd in 1821 opgeleverd. In 1828 kwam het paleis van de gouverneurs-generaal gereed en de militaire sociëteit Concordia kon in 1836 worden geopend.⁴

Bouwen in Weltevreden

Anders dan de Portugezen die hun koloniale burgerlijke architectuur soepel aanpasten aan het tropische klimaat, demonstreerden de Hollanders een stugge volharding in de toepassing van typisch Europese grondslagen voor de bouw van hun woonhuizen en utilitaire gebouwen in de tropen.⁵ Aan de specifieke eisen voor een gezond woon- en leefmilieu in de tropen, werd niet tegemoet gekomen, zoals voldoende licht en lucht en een ruime opzet van zowel bouwkundige als stedenbouwkundige ruimte. De slechte hygiënische toestanden in het oude Batavia zijn hiervan mede een gevolg geweest. Pas in de 18e eeuw krijgt de Hollandse bouwkunst een Indonesische inslag zoals onder andere aan de 'thuynen', de landhuizen buiten Batavia, merkbaar is. Echter, de gouvernements-gebouwen, sociëteiten en kantoren werden overwegend in een formele stijl opgetrokken, afkomstig uit het moederland. Voor de gebouwen die in de groeiende bovenstad Weltevreden in de eerste helft van de 19e eeuw werden aangelegd was dit overwegend de *Empire* stijl, de neoklassieke stijlvorm die in die periode in Engeland en de 'East Indies' waaronder India, maar ook in de 'West Indies' in het Caraïbisch gebied werd gehanteerd. Het was in die tijd gebruikelijk zogenaamde ordeboeken als handboeken voor de toepassing van stijlordes overzee te gebruiken voor de oprichting van gebouwen van enige betekenis. De bouwers waren meestal militaire ingenieurs die de stijlordes mede gebruikten als cosmetica voor de opsmuk van meestal puur utilitaire architectuur. Gouvernementsgebouwen en belangrijke residentiewoningen werden in *Empire* stijl neergezet, utiliteitsgebouwen kregen eveneens waar mogelijk een vleugje *Empire* mee. Ook voor woonhuizen werd deze stijl toegepast, voor de woningen van de elite sterk geprononceerd en voor woningen van groepen met

* Ir. R.G. Gill is architect. Hij verrichtte het historisch onderzoek en gaf de Indonesische *counterparts* waaronder de Dienst voor gebouwen en Restauratie advies en assistentie bij het ontwerp en de uitvoering van het rehabilitatieplan. Met dank aan prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll (RDMZ), drs. A. Vermeulen (Wergroep voor de Geschiedenis van de Europese expansie, RU-Leiden) en mevr. Manuputti (Documentatiecentrum KITLV).

Afb. 1 Stadsschouwburg in Jakarta. Prent van J. C. Rappard, uit W. A. van Rees, *Nederlandsch Indië, Batavia, Leiden 1881*.

een lagere status in een meer afgezwakte vorm. Het 19e-eeuwse oud-Indische woonhuis heeft haar specifieke karakter voor een groot deel hieraan te danken. Voor de verschijningsvorm van de meer belangrijke gebouwen uit deze periode werkte de *Empire* stijl ook uniformerend. Gebouwen waarvan de architectuur een zekere status moest uitstralen, vertoonden in hun planvorm, gevelopbouw en detaillering een grote gelijkens. Bij het paleis van de gouverneurs-generaal aan het Koningsplein en de militaire sociëteit Concordia, acht jaar na elkaar opgeleverd, gaat de gelijkens verder dan de grammatica van hun architectuur alleen. Behalve in gevelopbouw ogen beide gebouwen ook in gevelaanzicht gelijk. Concordia krijgt in de voorgevel vijf kolommen-traveeën tegen zeven voor het paleis van de gouverneurs-generaal. Afgezien van een duidelijk standsverschil in stedeboekkundige ligging, is de architectuur de enige concessie van de militaire aan de burgerlijke macht.

Hergebruik van bouwmaterialen

Bij Harmonie en Stadsschouwburg komt de gelijkens in detaillering het treffendst tot uiting in de toepassing van een rondgaande dakbalustrade getopt met siervazen waarachter een hoogopgaand dak gebouwd op een overvloedige tropische regenval. Tot een echt overweldigende architectuur die een zekere grootsheid moest uitdrukken, kwam het echter niet, ook al omdat hiervoor de bouwmaterialen ontbraken.⁶ Door schaarste kwam hergebruik van bouw materiaal nogal eens voor. Voor de bouw van de Stadsschouwburg werd het puin gebruikt dat vrijkwam uit de afbraak van het Spinhuis, het Chinese Hospitaal en mogelijk ook nog andere gebouwen die door verval en leegstand in het oude Batavia op de slooplijst stonden.⁷ Ook voor

de renovatie van de Stadsschouwburg werd uitgegaan van hergebruik van decoratieve elementen van de in 1985 gesloopte Harmonie. Het gesloopte materiaal verliet het sloofterrein echter sneller dan de plannemakers van de Schouwburg hadden voorzien.

Van hooischaar tot 'een lief en net gebouw'

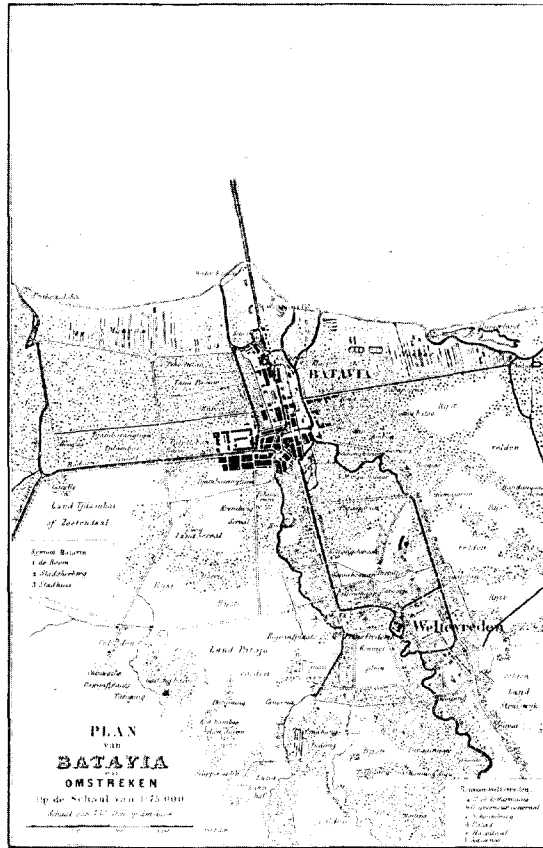
De Stadsschouwburg was eenvoudig van opzet. Simpel gezegd bestond zij uit een zaal en een toneelruimte samengebracht in een grote rechthoekige vorm afgedekt met een hoogopgaand schilddak. Aan beide zijden werd de hoofdruimte geflankeerd door overdekte open galerijen met balustraden. Aan de voorzijde was een open portico, een overdekte toegang toegevoegd. De combinatie van *Empire* galerijen als aanpassing aan het tropische klimaat gaf de Stadsschouwburg in al haar eenvoud een feestelijk karakter.

Een citaat uit 1883 luidt: 'Voor Batavia een lief en net gebouw, dat bovendien hoogst doelmatig ingericht is. Die voorgevel, welken gij daar ziet, is eerst in den laatsten tijd aangebracht. Vroeger had het geheel veel meer weg van een hooischaar dan van een gebouw, aan den kunst gewijd'.⁸ Deze typering uit 1883 bevestigt de acceptatie van het 'Comediegebouw' door de burgers en bewijst dat er later aan het gebouw nog behoorlijk geknutseld en verbouwd is.

Een rijtuig als foyer

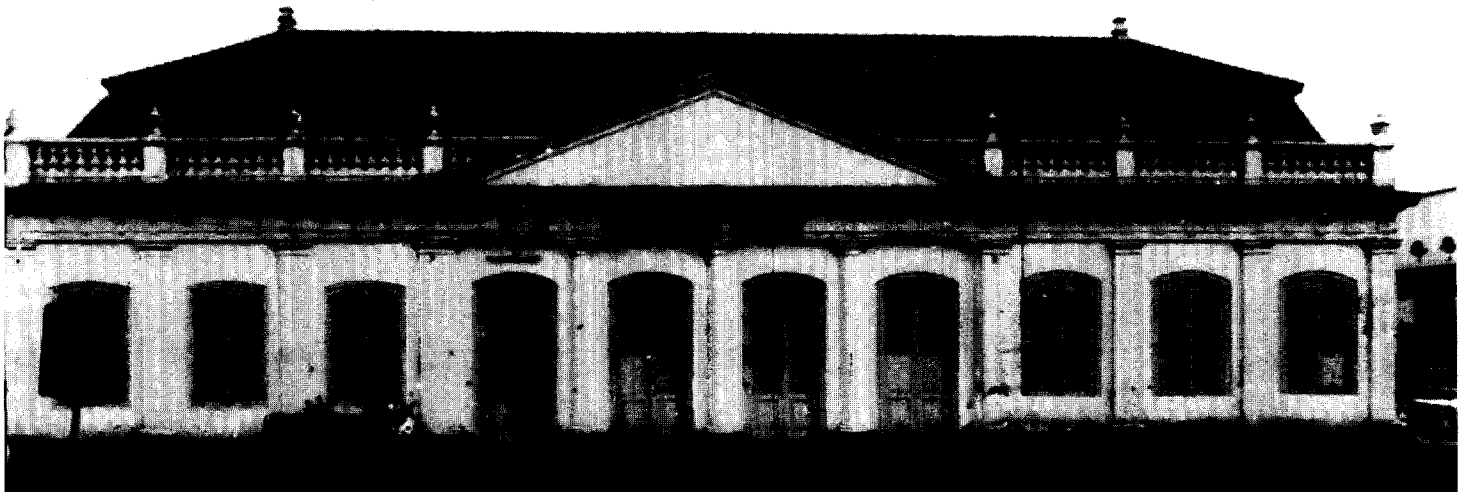
Er bestaan aanwijzingen dat ook de open galerijen met het houten 'kantwerk' als beschutting tegen de tropische zon, latere toevoegingen zijn. Achter de doorgaande dakbalustrade zijn op de hoeken van de oorspronkelijke loodsvormige bouwmasa nog uitlo-

Afb. 2 Kaart van Batavia uit A. W. P. Weitzel, Batavia in 1858, Gorinchem 1860.

pers van versierde hoeelementen zichtbaar, die het 'hooischaar' karakter van de schouwburg moesten verzachten. Ernest Hardouin, een Franse decorontwerper die omstreeks 1840 met een Frans theatergezelschap naar Batavia kwam, tekende in een prent voor zijn *Toneelen uit het Leven van Java's bewoners* een interieur zonder balkons.⁹ Hij laat toeschouwers zien die het eerder druk hebben met een gezellig samenzijn dan met het statisch

Afb. 3 Sociëteit de Harmonie (foto auteur).

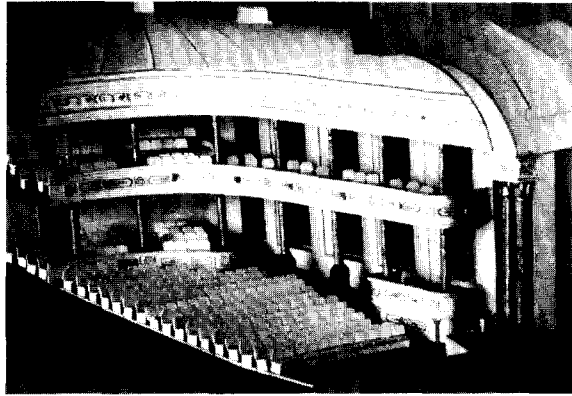
aanschouwen van een stuk lijsttoneel (afb. 4). De Haan schrijft: 'Deze schouwburg die van buiten 'niets sierlijks' had, bestond oorspronkelijk uit een rondgaanden couloir waaraan het balcon der dames grensde, terwijl de heeren als een troep studenten het parterre vulden'.¹⁰ Er waren alleen staanplaatsen, een zwarte rok was verplicht. Voor de gouverneur-generaal en de leden van de Raad van Indië was een loge beschikbaar. Een buffet ontbrak, in de pauze picknickten de bezoekers in hun rijtuig. In 1849 werd een café naast de schouwburg geprojecteerd om te voorzien in het gemis van een koffiekamer. Dat het gebouw omstreeks 1850 'niets sierlijks' had, kwam vrijwel zeker doordat de flankerende open galerijen voorzien van Ionische zuilen en de open treepartij, elementen die de schouwburg een feestelijk karakter gaven, nog niet waren aangebouwd. Door deze toevoegingen promoveerde de schouwburg in de volksmond van 'hooischaar' vóór 1850, tot 'een lief en net gebouw' omstreeks 1880.

Multipurpose facility

Woodbury en Page, fotografen in Nederlands-Indië, legden in 1897 een interieur vast met loges en een rondgaand balkon rustend op smalle kolommen met een Korintisch kapiteel (afb. 5). De oorspronkelijke zware kolommen uit de afbeelding van Hardouin zijn in een eerste ingrijpende wijziging vermoedelijk eveneens in het midden van de 19e eeuw vervangen, omdat het zicht op het toneel vanaf het later achter de kolommenrij opgestelde stoelenplan teveel belemmerd werd. Het Departement van Burgerlijke Openbare Werken meldde in haar jaarverslag van 1909

Afb. 4 Interieur 1850. Prent van E. Hardouin, uit Java, Toneelen uit het Leeven, Karakter-schetsen en Klederdrachten van Java's Bewoners, 's-Gravenhage 1853-1855.

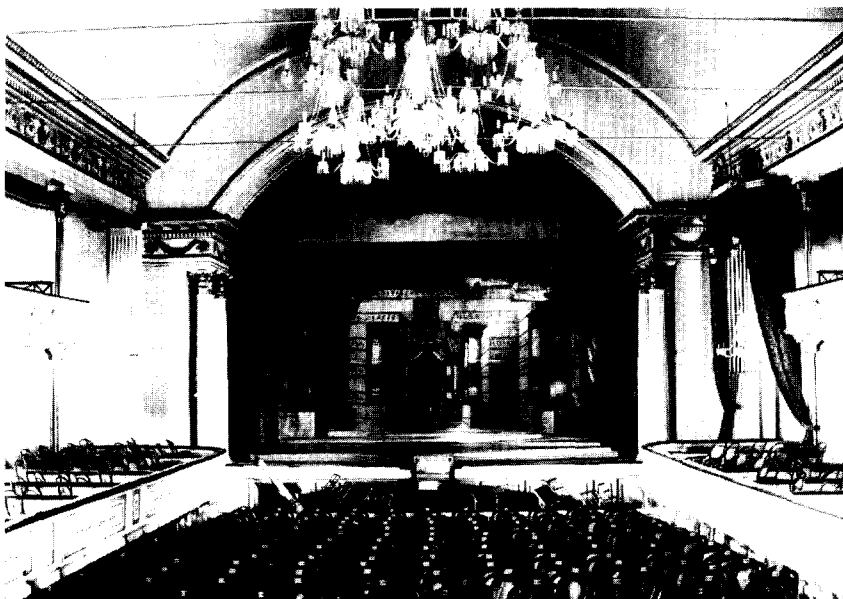

een tweede ingreep, een complete renovatie van de constructie, aldus: 'Van gemeentewege hadden aan de schouwburg te Batavia zware herstellingen plaats, bestaande uit het vernieuwen van plafonds, kap en vloeren'.

Naast eerdergenoemde gedaanteverwisselingen en de verjongingskuur uit 1909 heeft de Stadsschouwburg ook een aantal bestemmingsveranderingen moeten ondergaan. Opvoeringen van toneel-, dans-, en operavoorstellingen door buitenlandse en lokale groepen voor de Europese samenleving vormden voor de oorlog het gebruikelijke programma. In 1929 werden voor het eerst door Indonesische groepen – o.a. Krido Jatmoko en Marsoedi Bekso – uitvoeringen in de deftige Hollandse Schouwburg verzorgd.¹¹ Tijdens de Japanse bezetting deed de strategische ligging in het centrum van de stad de Japanners besluiten de schouwburg te gebruiken als commandopost annex kazerne. In de jaren vijftig gebruikten de economische en rechtenfaculteit van de Universitas Indonesia het gebouw in de ochtenduren voor het geven van colleges.

De Stadsschouwburg – inmiddels Gedung Kesenian – overleefde ook de 'mercu suar' politiek van Soekarno. Plannen om een monumentaal postkantoor op

Afb. 5 Interieur (foto 1897, door Woodbury & Page).

de plaats van de schouwburg te laten verrijzen werden uiteindelijk niet uitgevoerd. Om exploitatie en onderhoud enigszins te dekken vond kort daarna een transformatie tot bioskoop plaats. Met een sterk gewijzigd interieur¹² ging Gedung Kesenian vanaf 1968 achtereenvolgens als 'Bioskop Dana' en 'City Theatre' door het leven voor vertoning van respectievelijk Indiase en Chinese films.

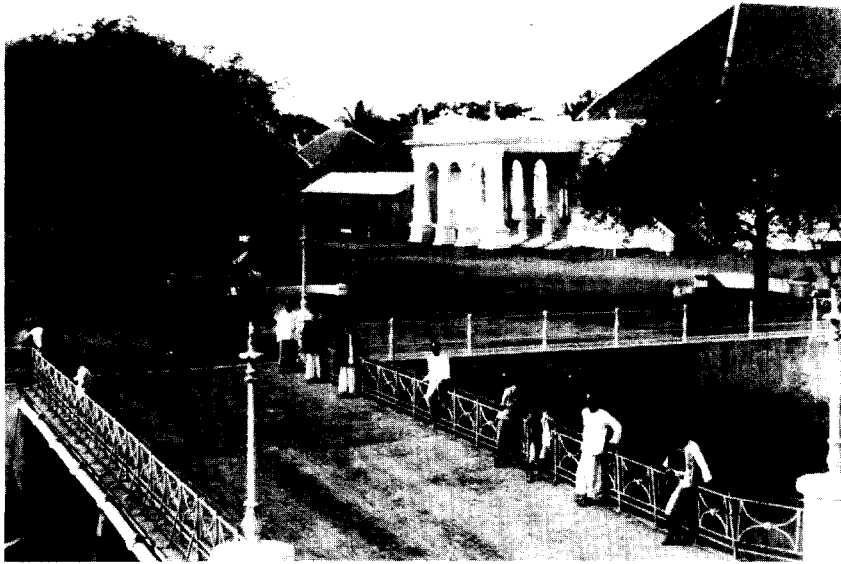
Een rehabilitatieplan voor gebouw en omgeving

In de beginjaren van haar bestaan als Stadsschouwburg nog gelegen aan een tropisch groene en open ruimte, omgeven door een landelijke rust (afb. 6), is Gedung Kesenian nu middelpunt van loeiend stadsverkeer en grootstedelijke bedrijvigheid. Schuin tegenover de schouwburg ligt het bij het Jakarta publiek populaire drukke winkelcentrum Pasar Baru. Vrijwel doorlopend wordt een stroom verkeer langs de schouwburg over het oude bruggetje uit *tempoe doeloe* over de Ciliwung het winkelgebied ingezogen. Het hoofdpstkantoor van Jakarta naast de schouwburg trekt eveneens veel bestemmingsverkeer aan. De trottoirs zijn bezaaid met *kaki lima*¹³, die zoals overal in Jakarta, profiteren van de grote drukte. Met grote frequentie trekken bussen zwaar op van de bushalte die langs de zijgevel van de schouwburg is gesitueerd.

Door deze ontwikkeling is de geluidsoverlast om de schouwburg heen toegenomen tot een niveau van 90 decibel, een kritische factor bij het herstellen van de oude theaterfunctie. Het verkeer en de bedrijvigheid stilleggen zoals in vroeger tijden wanneer een voorstelling werd bijgewoond door de gouverneur-generaal, zal niet gauw gebeuren.¹⁴ Daarbij doen gebrek aan ruimte en parkeervoorzieningen voor zowel straatactiviteiten als voor de omliggende bebouwing afbreuk aan de kwaliteit van de omgeving. Want het schouwburggebied bezit nog onbenutte mogelijkheden om zich te kunnen ontwikkelen tot een aantrekkelijk gebied met een eigen karakter.

De ligging tussen het druk bezochte Pasar Baru en het regeringscentrum tevens bestuurlijk hart van Jakarta, met het Merdekaplein en Lapangan Banteng, beide door toeristen druk bezochte stadsgebieden geeft het schouwburggebied een potentie als informatie- en toeristencentrum. Daarnaast geeft de aanwezigheid van nog twee andere gebouwen van historische waarde, het hoofdpstkantoor en het Antara gebouw, de bestaande situatie een hoge omgevingswaarde.¹⁵ Naast renovatie van het schouwburggebouw zouden een aantal maatregelen voor renovatie van de omgeving moeten leiden tot een lagere geluidsbelasting voor de schouwburg en een herwaardering van de functie van het gebied zoals, onder andere, de ver-

Afb. 6 Oude opname van het bruggetje bij de Stadsschouwburg.

plaatsing van de bushalte en de ontsierende voetgangersbrug en de aanleg van een breed en groen voetgangersgebied tussen de schouwburg en de Jalan Pos Utara met aanleg van extra geluidsbuffers. Het postkantoor met haar markante architectuur kan als winkelgalerij ten behoeve van toeristen worden ingericht en samen met Gedung Kesenian tot een toeristisch en cultureel centrum worden ontwikkeld. Op deze wijze kan het gebied zich uit de periferie opheffen en een onderdeel vormen van het stadshart van Jakarta. Het bouwkundig rehabilitatieplan concentreerde zich op een drietal probleemgebieden. Bouwtechnische, theatertechische en restauratietechnische problemen moesten in het theaterontwerp op een evenwichtige wijze worden opgelost in overeenstemming met het functionele en technische programma van eisen voor de nieuwe Stadsschouwburg.

Muziek, dans en traditioneel theater

De Dienst voor Cultuur als opdrachtgever maakte een inventarisatie van alle theatervoorzieningen in DKI Jakarta. Op basis hiervan werd een programma van eisen vastgesteld voor theaterproducties dat paste bij het karakter van de te rehabiliteren schouwburg en haar inrichting bepaalde. Naast typische lijsttoneelproducties moesten zaal en toneel ook geschikt gemaakt worden voor kleine muziekkuitvoeringen, dans en ballet, en traditionele producties uit alle delen van Indonesië, waaronder wayangvoorstellingen (afb. 7). Bij traditioneel theater is er van oorsprong geen scheiding tussen publiek en spelers. Een theater-en-ronde is hiervoor ideaal. Binnen de beperking van het lijsttoneel dat door de bestaande toestand van het gebouw wordt opgelegd, kan hieraan slechts worden tegemoetgekomen door projectie van een *apron stage* die bovendien nog flexibel moet zijn in de hoogte in verband met opstellings- en zichtseisen van het gamelanorkest bij wayangproducties.

Bij verdere uitwerking tot ontwerp en detaillering van o.a. de podiumverlichting moet veel aandacht besteed worden aan de intensivering van de relatie tussen publiek en spelers. Experimenteel theater zal in Gedung Kesenian niet plaatsvinden. Dit komt reeds voor rekening van theater Arena in Taman Ismail Marzuki, het theatercentrum in Cikini, een vroeg-20e eeuwse wijk van Jakarta.

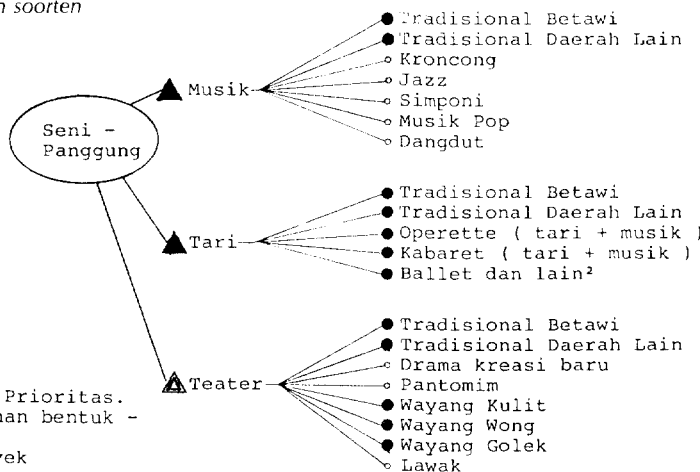
Een kap als toneeltoren

Om aan redelijke eisen van een modern theater te kunnen voldoen, speelden niet alleen kostenoverwegingen voor de plannenmakers een rol, ook de keuze van theatertechniek in relatie tot de mogelijkheden en beperkingen van het bestaande bouwkundige omhulsel was een kritische factor in het bouwkundig rehabilitatieplan. Een toneeltoren ontbrak. Opname van een toneeltoren in het plan staat echter op gespannen voet met het behoud van de uiterlijke verschijningsvorm van de stadsschouwburg als monument. Om tot een verantwoorde keuze te komen werden drie planalternatieven ontwikkeld voor toneel en zaalruimte.

Alternatief 1 (afb. 8): Bestaande situatie wordt gehandhaafd en uitgewerkt tot eenvoudig theater met beperkte mogelijkheden. Geen toneeltoren, geen zijtoneel, voldoende hoogte voor inbreng adequate lichttechniek. Plaats voor 500 toeschouwers. Geen aantasting uiterlijke verschijningsvorm.

Alternatief 2 (afb. 8): Vloeren van zaal en toneel worden verlaagd om voldoende hoogte te creëren. Geen toneeltoren, wel zijtoneel, adequate lichttechniek.

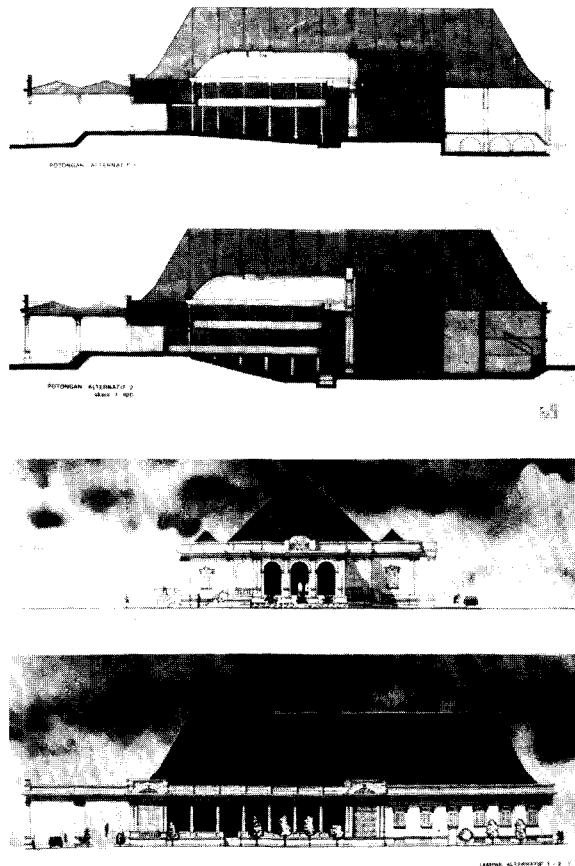
Afb. 7 Schematische voorstelling van soorten uitvoeringen.

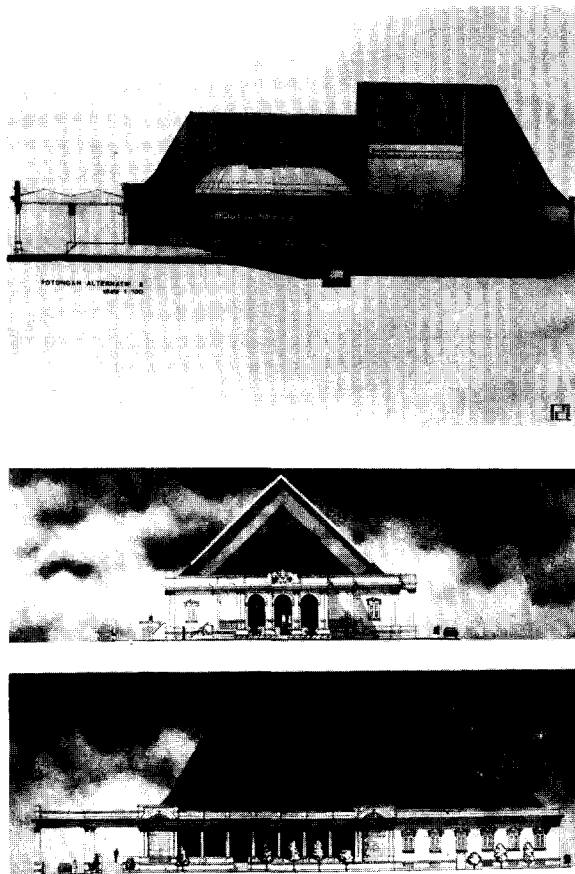
Keterangan :

- ▲ Kegiatan Prioritas.
- Kemungkinan bentuk - kegiatan.
- Skop Proyek

Afb. 8 A. Alternatief plan 1 (status quo) en 2 (lowered stage floor and auditorium). B. Exterieur van plan 1 en 2.

Afb. 9 A. Alternatief plan 3 (lowered stage floor and auditorium with use of fly tower). B. Exterieur van plan 3.

Mogelijkheid voor extra balkon. Plaats voor 600 toeschouwers. Geen aantasting uiterlijke verschijningsvorm. Mogelijk problemen met grondwater en fundering.

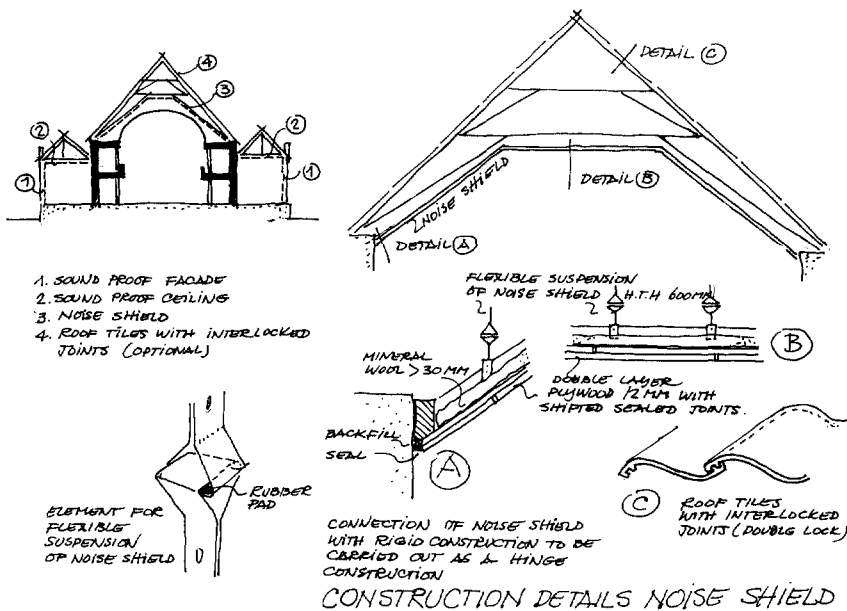
Alternatief 3 (afb. 9): Vloeren van zaal en toneel worden verlaagd. Projectie van een toneeltoren in het theaterontwerp. Voor- en nadelen van alternatief 2 plus voordelen van snelle decorwisselingen en adequate decorberging van lopende producties. Nadeel van aantasting van uiterlijke verschijningsvorm door gedeeltelijk verhoogde kap. Hoge kosten. Uiteindelijk viel de keuze op een gewijzigd alternatief 2 zonder een extra balkon.

De klamboe potdicht gemaakt

Bouwtechnisch spitsten de problemen zich toe tot maatregelen voor een efficiënte reductie van het verkeerslawaai tot een aanvaardbaar geluidsniveau voor de theaterzaal en het podium. Daartoe is voor het totale dakoppervlak, onder de dakbedekking van elk van de drie schilddaken, een flexibel opgehangen geluidsscherm aangebracht van dubbele, elkaar in de naden overlappende multiplex panelen bedekt met een deken van minerale wol (afb. 10). De dakpannen uit de rigoreuze verbouwing van de kap uit 1909 slokten bovendien zeer slecht af. Als door de mazen van een klamboe werd het verkeerslawaai naar binnen toegelaten.¹⁶

Toen tijdens de uitvoering alsnog werd besloten om ook de kap te vernieuwen, werd gekozen voor *genteng kodok* als dakbedekking, pannen met een dubbele sluiting die een betere geluiddichtheid garanderen. Voor isolatie van de gevel werden de open galerijen aan beide zijden van de zaal uitgerust met een dubbele glasevel achter de kolommenrijen. De zo gevormde foyerruimten functioneren nu als een metersbrede luchtpouw tussen het buitengebied en de theaterzaal. Gedung Kesenian is nu potdicht, anders dan in de tijd van de *dokars* die destijds al als hinderlijk werden ervaren door hoeftgetrappel en het rinkelen van de belletjes aan de leidsels, toen zaal en buitengebied slechts door muskietengaas van elkaar werden gescheiden. Net als bij de Stadsschouwburg in Amsterdam, die een nagenoeg identieke zaalvorm bezit, werd in de Stadsschouwburg Jakarta geconstateerd dat in het midden van de zaal de spreekverstaanbaarheid minder goed was. Het verhaal doet de ronde dat voor deze plaatsen een goedkoper kaartje kon worden gekocht. Dit zogenaamde tekort aan vroegreflecties zal worden gecorrigeerd door de afstand van het gereflecteerde geluid tot de toehoorders in het betreffende zaalgebied met hulpmiddelen te verkorten.

Tot het pakket bouwtechnische problemen behoor-

Afb. 10 Details van de constructie van het geluidsschild.

den bovendien onder meer de toename van de belasting op de fundering door het aanbrengen van moderne theatertechniek zoals de trekkeninstallatie voor de decors, de zorgen om de hoge grondwaterstand en optrekkend vocht langs binnen- en buitenmuren.

Behoud versus verandering

Renovatie van een monument als Gedung Kesenian omvat meer dan behoud, verbetering en vernieuwing van een object dat als cultureel erfgoed is erkend. Bij renovatie zal bijvoorbeeld rekening moeten worden gehouden met de waarde die de stadsbewoner toekent aan Gedung Kesenian. Ook het feit dat Gedung Kesenian gebruikt moet kunnen worden als een modern theater betekent dat ook ingrepen moeten worden geaccepteerd die niet helemaal in overeenstemming zijn met het oorspronkelijke plan van de Stadsschouwburg en zijn detaillering. Ook de radicale verandering die is opgetreden in het karakter van de omgeving zoals de drastische toename van het ge-

Afb. 11 Schema van de interventieniveaus.

DEGREE OF INTERVENTION	STRUCTURAL			NON STRUCTURAL				
	Founda-tion	Walls Co-lumns	Roof	Doors Win-dows	Cei-ling	Finish-ings Deco-ration	Walls	Ser-vices
1. Prevention of dete-rioration	0	0						
2. Preserva-tion	0	0						
3. Consoli-dation	0	0						
4. Restoration		0	0	0	0	0		
5. Rehabilita-tion		0	0	0	0	0	0	0
6. Reproduc-tion				0	0	0		
7. Reconstruct-ion								Stage Vault

luidsniveau geproduceerd door het drukke verkeer van vandaag ten opzichte van de relatieve stilte in de vorige eeuw, vraagt om maatregelen die de oorspronkelijke verschijningsvorm van het gebouw zullen beïnvloeden.

Gevoels- en gebruikswaarden bepalen de mate van behoud die dient te worden aangehouden en de mate van verandering die zal moeten worden doorgevoerd aan bouwkundige detaillering, aan constructieve en ruimtelijke onderdelen van Gedung Kesenian alsook aan de directe omgeving. Niettemin zal moeten worden gestreefd naar een minimale interventie in de oorspronkelijke toestand om het verlies aan culturele waarde zoveel mogelijk te beperken. Gezien de voorop gestelde eis de theaterfunctie terug te brengen overeenkomstig de normen voor een modern theater en de luister van de voormalige Stadsschouwburg zoveel mogelijk te herstellen, zullen de culturele en gebruikswaarde meer nog dan de gevoelswaarde richtlijnen opleveren voor het renovatieplan van Gedung Kesenian.¹⁷ Zo zullen historische, architectonische en stadsbeeldbepalende aspecten enerzijds en functionele en sociaal-economische aspecten anderzijds prevaleren in de keuze van het interventieniveau bij het opstellen van het renovatieplan. Speciale aandacht vraagt de ligging van Gedung Kesenian naast het hoofdkantoor en tegenover het Antara gebouw, twee gebouwen die zich door hun architectonische waarde kwalificeren als jonge monumenten. Realisatie van het omgevingsplan dat de relatie tussen de drie gebouwen versterkt, zal zowel de kwaliteit van de omgeving verbeteren alsook de karakteristieke vorm en de markante architectuur van dit drieliuk beter doen uitkomen. Aan het centrum van Jakarta kan hierdoor een architectonisch en historisch interessante plek worden toegevoegd.

Interventieniveaus

De eerdergenoemde criteria hebben gediend als uitgangspunten voor de mate waarin werd ingegrepen. Toegepast op de structurele en niet-structurele bouwdelen van de schouwburg hebben zij geleid tot onderstaande interventieniveaus (afb. 11).

Preventie, preservering en consolidering, werden voor fundering, vloeren en dragende wanden gehanteerd en voor later onbereikbaar geworden, ook niet-structurele bouwdelen.

Rehabilitatie, o.a. daar waar gebruikaspecten en de invoering van moderne theatertechniek een rol spelen zoals bij herstel respectievelijk vervanging van de kap, het aanbrengen van een nieuwe gevel voor de gewenste reductie van het niveau van het verkeerslawaai, en voor de interieurafwerking daar waar dit voor de zaalcoestiek nodig was. Om de gewenste

Afb. 12 Het 'repro-
keetje' op de bouw-
plaats (foto auteur).

nagalmtijd voor theateruitvoeringen te verkrijgen werd absorptiemateriaal tegen wanden en plafonds aangebracht. Het rehabilitatieprincipe deed zich ook gelden in het gebruik van de ruimte van de voormalige Stadsschouwburg als modern theater. Een nieuwe zaalplattegrond, nu als foyerruimte ingerichte zijgalerijen, een ruim zijtoneel en achtertoneel en nieuwe kleedkamers voor de artiesten zijn hiervan het gevolg. Een beweegbaar hefpodium, ideaal voor de opstelling van een gamelanvoorstellingen, moest in verband met de kosten worden geschrapt.

Restauratie, voor de hoofdvorm van de bouwmassa – er werd gekozen voor een oplossing zonder toneeltoren – en voor de verschijningsvorm van belangrijke bouwonderdelen met hun afwerking en detaillering in exterieur en interieur, zoals de Ionische kolommenrijen aan beide zijgevels.

Reproductie, voor verdwenen artefacten en ornamenten. Op het bouwterrein wordt in een 'repro-keetje' gewerkt aan de reproductie van uiteenlopende onderdelen, van beelden tot balusters en dakornamenten (afb. 12).

Reconstructie, voor de riantie sierboog als bekroning van de toneelopening. De dubbele kommen waar de boogenden op rusten komen naar hun vorm en dubbele hoogte overeen met de oorspronkelijke halfcirkelvormige kolommenrij die later werd vervangen door ijle balkondragende ijzeren kolommetjes.

Ondanks interventies van verschillend niveau voor een groot aantal onderdelen, is gewaakt voor samenhang van vorm en detaillering en in het bijzonder voor behoud van het feestelijke karakter van de voormalige Stadsschouwburg.

Monumenten Ordonnantie

De voormalige Stadsschouwburg werd in 1972 bij decreet van de toenmalige gouverneur van DKI Jakarta tot beschermd monument verklaard overeenkomstig de nog vigerende Monumenten Ordonnantie uit 1931¹⁸, in 1984 gevolgd door de rehabilitatie tot Gedung Kesenian. Echter, reeds in het begin van de jaren zeventig is een programma voor stadsrenovatie van delen van de Kota, de oude benedenstad tot uitvoering gekomen. De Dinas Tata Bangunan dan Pemugaran, de dienst voor gebouwen en restauratie van Jakarta, spant zich in om het probleem van oude monumentwaardige stadsgebieden, die onder invloed van de groter wordende bevolkingsdruk en het ontbreken van voldoende voorzieningen en middelen van bestaan, steeds meer in verval raken, onder de aandacht te brengen van stadsbestuur, bevolking en deskundigen.

Het gebied rond Pasar Ikan met het Museum Bahari, de oude opslagloodsen van de Compagnie en de aangrenzende kampong Luar Batang vraagt om een geïntegreerde benadering voor fysieke en sociaal-economische verbetering. Datzelfde geldt voor karakteristieke stadsgebieden zoals de Chinese wijk Glodok, Taman Fatahillah rondom het oude stadhuis, en het groengebied Condet, centrum van de Betawi cultuur.¹⁹ Maar ook in andere steden wordt gewerkt aan plannen voor behoud van de oude binnenstad, zoals in Semarang waar docenten en studenten van Universitas Diponegoro middels inventarisatie en planbegeleiding aan meewerken. Stukken gebouwde omgeving uit een pre-revolutionair verleden worden langzaamaan erkend en veroverd als behorend, zo niet direct tot het eigen culturele erfgoed, dan toch op z'n minst tot een eigen realiteit.

Fysiek en sociaal-economisch verval gaan echter hand in hand. Daardoor zal voor landen als Indonesië louter restauratie van het gebouwde archief tot mislukkingen en geldverspilling leiden. Alleen een geïntegreerde aanpak van fysieke en sociaal-economische rehabilitatie uitgaande van herstel van functies en verbreding van de economische basis van probleemgebieden – en dat zijn vrijwel alle oude stadsgebieden van oud-koloniale tropische steden – kan de lokale bevolking acceptatie en een besef van waarde van het gebouwde verleden meegeven.

Summary

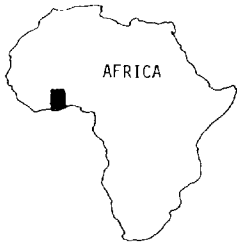
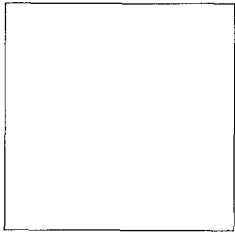
In 1984 the order to restore the former Batavian theatre (built in 1821 in the *Empire* style) was given by the Governor of Jakarta. Historical research in the Netherlands and in Indonesia brought to light that the appearance of the theatre had been altered several times in the course of its history. Thus the addition of a spacious *Empire* entrance block and open arcades along the sides made that the Batavian theatre became known to the general public as 'a nice and pleasant building' instead of 'a simple hay-barn'. The neighbourhood of the theatre, too, was subjected to severe changes. The rural quietness of the tropical green neighbourhood of the middle of last century gradually gave way to the heavy traffic noise of one of the busiest traffic areas of Jakarta. The tropical climate, the enormous noise pollution and the requests of modern theatre techniques made the at first simple restoration job into a very complex project. Building, theatre and restoration techniques became separate aspects of the overall restoration plan. There was often a clash of interests between the requests of functionality and the ideas of preservation of form and details. In September 1987 the restoration of the theatre, now called Gedung Kesenian, was completed. Technical assistance was given by the municipality of Rotterdam as part of the existing programme of cooperation between the two towns.

Dit is het eerste van vier artikelen over aspecten van Nederlandse overzeese architectuur opgenomen in dit nummer van het Bulletin. De artikelen zijn de bewerkingen van vier van de negen lezingen die gehouden zijn op de door de Bond georganiseerde studiedag 'VOC/WIC Recent onderzoek naar de Nederlandse overzeese architectuur' op 11 december 1987 in Amsterdam.

Noten

1. Gedung Kesenian, gebouw voor de kunst.
2. Daerah Khusus Ibukota Jakarta, speciaal gebied van de hoofdstad Jakarta. Als stadsprovincie bestaande uit vijf stadsgemeenten heeft Jakarta een speciale status als bestuurlijke eenheid vergelijkbaar met die van een provincie.
3. R. G. Gill, 'Projekt Stadsschouwburg Jakarta', ongepubliceerde rapporten van werkbezoeken, 3 delen. Gemeente Rotterdam, 1984-1985. Er wordt gewerkt aan de verschijning van een boek, medio 1989 over de theatergeschiedenis en de restauratie van de stadsschouwburg.
4. De Harmonie is in maart 1985 gesloopt om plaats te maken voor een verbreding van de verbindingsweg tussen het Merdekaplein en Kota, de benedenstad. De sociëteit Concordia werd al veel eerder afgebroken.
5. V. I. van de Wall, 'Oude Hollandse Bouwkunst in Indonesië' in: *Bijdrage tot de kennis van de Hollandse koloniale bouwkunst in de 17e en 18e eeuw*, Antwerpen 1942, 11.
6. *Ibid.*, 25.
7. F. de Haan, *Oud Batavia*, Gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar aanleiding van het 300-jarig bestaan der stad in 1919, 3 delen en register, Batavia 1922, eerste deel, par. 543.
8. M. T. H. Perelaer, *Het Kamerlid van Berkenstein in Nederlandsch-Indië*, Leiden 1888.
9. E. Hardouin, *Java, Tooneelen uit het Leeven, Karakterschetsen en Kleederdragten van Java's bewoners*, 's-Gravenhage 1855.
10. F. de Haan (zie noot 7), tweede deel, par. 1351.
11. *Djakarta Raja, Keadaan dan Pertumbuhannya*, Kotapradja Djakarta Raja, Djakarta 1953, Perpustakaan Arsip Nasional, Jakarta.
12. Een vrijwel complete interieurafbraak vond plaats door verwijdering van het oorspronkelijke stoelenplan inclusief de loges, het complete podium en de op dubbele pilasters rustende sierboog die de toneelopening omlijstte.
13. Kaki lima, letterlijk 'vijf voet', betrekking hebbend op vijf voet trottoirzone tussen erf en straat. Huidige betekenis: ambulante straatverkopers die hun koopwaar, gezeten op een plekje in de vijf-voetzone, aan voorbijgangers te koop aanbieden.
14. Uit een Rotterdamse krant van 15 augustus 1937: 'Natuurlijk is in den loop der jaren veel verbouwd en gemoderniseerd aan de Bataviache Schouwburg. De ramen met muggengaas zijn verdwenen en elektrische fans zorgen voor de luchtcirculatie; er is thans wel een kastelein (pachter der buffetten), doch nog steeds ziet men in de pauzen de dames en heeren op den openbaren weg rondom het gebouw zich vertreden en een luchtje scheppen; als de bij het gebouw geparkeerde rijtuigen zich in beweging stellen, hoort men niet als voorheen hoefgetrappel, doch motorgeronk; accoustiek van de zaal is voortreffelijk en het rijverkeer wordt tijdens een voorstelling verlegd'.
15. Het hoofdpostkantoor (1913) en het vroegere Aneta gebouw (ca. 1925), nu Antara, van de krantenmagnaat Beretty scoren als jonge monumenten hoog.
16. Klamboe, een muskietennet over een bed heen gehangen.
17. B. M. Feilden, 'Conservation of historic buildings', in: *Technical Studies in the arts, archeology and architecture*, London 1982. Feilden onderscheidt de volgende waarden en hun betekenissen: Cultural value: documentary, historic, archaeological, age and scarcity, architectural, townscape, scientific value; Use value: functional, economic, social, political; Emotional value: wonder, identity, spiritual, symbolic.
18. Monumenten Ordonnantie, Staatsblad 238, 1931.
19. Cultuur van de oorspronkelijke bewoners van het gebied rondom het voormalige Batavia, die nu ten onder dreigt te gaan als gevolg van de verstedelijkingsdruk van Groot-Jakarta.

De oud-Europese forten aan de westkust van Afrika

Langzaam maar zeker neemt de Nederlandse belangstelling voor het gemeenschappelijke Afrikaans/Europese erfgoed toe. Het stukje vergeten geschiedenis vraagt de aandacht omdat de forten en kastelen aan de voormalige goudkust aan verval ten onder dreigen te gaan. Studenten bouwkunde van de T.U. Delft namen het initiatief om, uitgaande van een gedegen vooronderzoek, een plan te ontwikkelen dat tot het behoud van deze forten en kastelen kan bijdragen. In het voorjaar van 1987 zijn zij naar Ghana vertrokken om zich op de hoogte te stellen van de situatie waarin de forten verkeren. Maar tevens werden twee van de ongeveer dertig zich nog langs de kust bevindende forten gedocumenteerd, Fort Amsterdam en het Kasteel St. George d'Elmina. Hier volgt een beknopt overzicht van hun bevindingen.

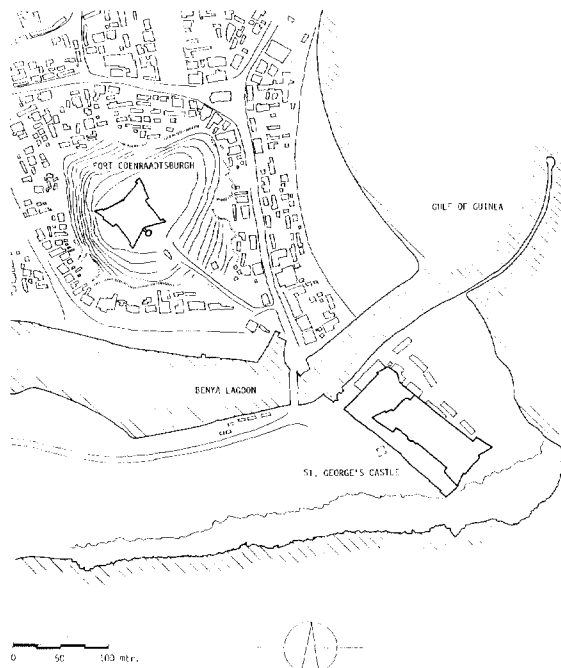
Aan het eind van de 15e eeuw ontdekten de Portugezen, op zoek naar een nieuwe handelsroute, de westkust van Afrika. In 1482, spoedig na deze ontdekking, werd door hen op deze kust met de bouw van een vesting gestart, het kasteel São Jorge da Mina. De bouw maakte deel uit van het Portugese plan om door middel van een keten van vestingen langs de Afrikaanse kust de handelsroute naar 'India' te beheersen (Plano das Indias). Maar ook zou op deze wijze de aanvoer van het hier in overvloed aangetroffen goud veilig gesteld worden. Het duurde ruim een eeuw voordat ook andere Europese naties op deze

kust belandden. En hoewel er al in 1612 op deze kust een Nederlands handelsfort gebouwd was, fort Nassau, was het vooral na 1621, het jaar waarin de WIC opgericht werd, dat er vanuit Nederland serieuze pogingen werden ondernomen om het Portugese monopolie op de Afrikaanse westkust te doorbreken. De aandacht was vooral gericht op het Portugese hoofdkwartier, het eerder genoemde kasteel São Jorge da Mina. In 1625 doet de vloot van Piet Heyn een vergeefse poging om het kasteel te veroveren. In 1637 geeft Johan Maurits vanuit Brazilië opnieuw opdracht het kasteel te veroveren. Het ging niet uitsluitend om het goud en ivoor maar ook om de slaven die op deze plaats verhandeld werden. Slaven die gebruikt konden worden op de plantages in Zuid-Amerika. Bovendien was Nederland in oorlog met Portugal dat destijds een alliantie met Spanje vormde. Het kasteel werd op de Portugezen veroverd en spoedig hierna hadden wij de gehele Afrikaanse westkust in handen. Nederland was op haar hoogtepunt van overzeese macht. Deze monopoliepositie was van korte duur. Spoedig maakten ook de Engelsen, Denen, Zweden, Fransen en Brandenburgers aanspraak op de kuststrook. Ondanks deze concurrentie duurde de Nederlandse aanwezigheid tot in 1872. In dat jaar werden alle Nederlandse bezittingen op de Afrikaanse westkust aan de Engelsen overgedragen.

Vooraf door de meedogenloze onderlinge concurrentie was het voor de aanwezige Europese naties noodzaak de handelsforten zeer solide en goed verdedigbaar te bouwen. Het is door deze gedegen bouwwijze dat een aanzienlijk deel van de forten nog langs de kust is terug te vinden. Vlak voor de Ghanese onafhankelijkheid, in 1957, maakte de Engelse professor A. W. Lawrence met zijn boek *Trade Forts and Castles of West-Africa*, een zeer uitgebreide en waardevolle inventarisatie van de forten.

De Ghanese onafhankelijkheid bracht de nodige problemen met zich mee en de aandacht voor de forten verslapte. De forten werden gebruikt als *guesthouse*, postkantoor, gevangenis of politieacademie maar ook was er een groot aantal dat geen nieuwe functie kreeg en leeg kwam te staan. En zoals zo vaak in dit soort gevallen keert de aandacht pas weer terug als het eigenlijk al te laat is, op het moment dat het verval is ingetreden. De Nederlandse ambassade luidde de noodklok en vervolgens bracht professor Temminck Groll in 1967, op verzoek van de Nederlandse regering, een bezoek aan de Ghanese forten. De stichting Cultuurgeschiedenis Nederlanders Overzee heeft hierna nog initiatieven ontplooid om te trachten het verval van de monumenten te beperken. Dit gebeurde veelal op aanwijzing van de in Ghana werkzaam zijnde Nederlandse historicus A. van Dantzig en met financiële medewerking van het in Ghana aanwezige

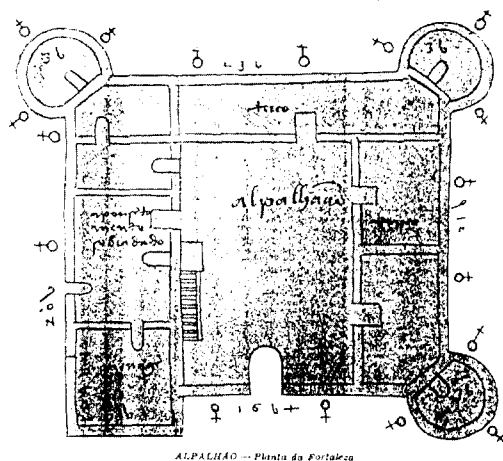
Afb. 1 Situatie van het kasteel St. George d'Elmina en fort Coenraadsburgh op de heuvel St. Jago (tekening auteurs).

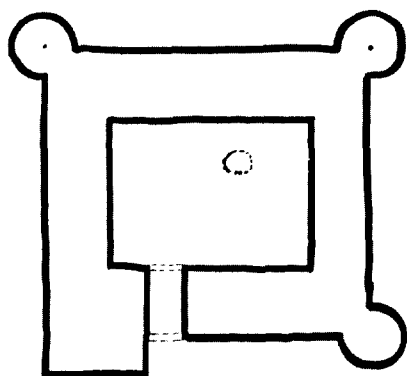
* De auteurs zijn studenten aan de Technische Universiteit Delft, afdeling Bouwkunde. Het hier gepresenteerde onderzoek is een beknopte samenvatting van het vooronderzoek dat zij naar het kasteel St. George d'Elmina hebben verricht.

Afb. 2 Het Portugese kasteel Alpalhao uit het boek Livro das Fortalezas. De plattegrond toont grote gelijkenis met die van het oudste deel van het kasteel St. George d'Elmina.

ALPALHAO -- Planta da Fortaleza

Nederlandse bedrijfsleven. Het bleef echter bij kleinschalige incidentele hulpacties. In 1986 ontstaat er vanuit het bedrijfsleven een nieuw initiatief dat tot het behoud van de forten kan bijdragen. De Stichting Vrienden van de Forten en Kastelen in Ghana werd opgericht en zorgde ervoor dat de Nederlandse media veel aandacht aan de forten besteden. Vanaf dit moment raakten de studenten van de T.U. geïnteresseerd en zijn zij zich voor het behoud van de forten gaan inzetten. Een eerste stap hiertoe was het opmeten, uittekenen en het bouwhistorisch onderzoeken van fort Amsterdam en het kasteel St. George d'Elmina. Voor het opmeten werd gebruik gemaakt van landmeetkundige meetapparatuur zoals een tachymeter en een waterpasinstrument. Voor het bouwhistorisch-onderzoek werden de Portugese, Engelse en Nederlandse archieven nagezocht. De schrijvers van dit artikel hebben zich hoofdzakelijk met het kasteel St. George d'Elmina bezig gehouden. Alleen hiervan volgt nu de geschiedenis.

De bouwgeschiedenis van het kasteel St. George d'Elmina

De geschiedenis van het kasteel is op te delen in vier perioden:

- van 1482 tot 1637 is het Portugees bezit;
- van 1637 tot 1872 Nederlands bezit;
- van 1872 tot 1957 Engels bezit en
- vanaf 1957 is het Ghanees bezit.

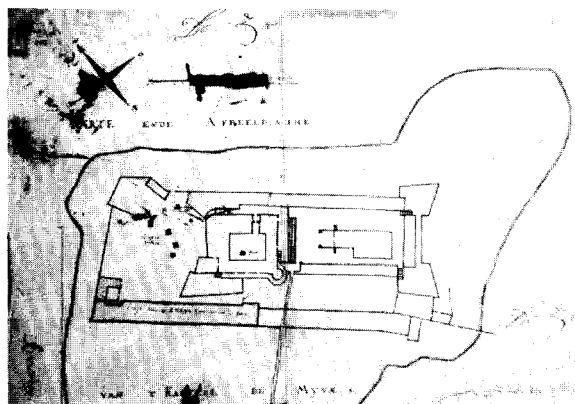
De Portugese periode (1482-1637)

Aan het einde van de 15e eeuw beheersten de Portugezen de wereldzeeën en ontdekten een groot deel van de tot dan toe onbekende wereld. In 1471 deden zij voor het eerst de kust van het huidige Ghana aan. De kuststrook werd Mina (de mijn) genoemd vanwege de overvloed aan goud die hier aangeboden werd. Diogo d'Azambuja kreeg de opdracht om de kust te verkennen en een geschikte plaats te vinden voor een handelspost. De uitgezochte plaats, Aldea das Duas Partes, het huidige Elmina, werd uitgekozen vanwege zijn uitzonderlijk gunstige strategische ligging. Hier vormt de rivier de Benja samen met de Atlantische Oceaan een landtong welke eindigt in een rotsformatie (afb. 1). Deze rotsformatie die door de bevolking voor fetisje rituelen gebruikt werd, zou niet alleen een goede fundering voor een fort geven maar tevens veel bouw materiaal leveren. Na de dorpelingen rijkelijk van giften voorzien te hebben krijgt d'Azambuja toestemming om zijn handelspost te bouwen. Niet zeker van een blijvende goede gezindheid van de lokale bevolking wordt het bouwwerk binnen enkele weken opgetrokken tot een goed verdedigbare vesting. Dit gebeurde door ongeveer 500 man, bestaande uit soldaten en ambachtslieden. Naast gebruikmaking van de ter plaatse voorradige bouwmaterialen werd een deel per schip vanuit Lissabon aangevoerd. Spoedig bleek hoe belangrijk de handelspost was en het kasteel bereikte vermoedelijk snel zijn huidige grootte. Zo werd het kasteel de grootste en sterkste vesting aan de kust. Toen het werk gereed was kreeg het kasteel de naam 'Castello São Jorge da Mina', vernoemd naar de beschermheilige van koning Joao II van Portugal.

Uit de Portugese periode zijn weinig gegevens bekend. Enerzijds zou dit kunnen komen door geheimhouding. Anderzijds zou dit kunnen komen door de verwoesting van de Portugese archieven tijdens de aardbeving die Lissabon halverwege de 18e eeuw trof. Er zijn wel enkele zeer interessante zeekaarten bekend (begin 16e eeuw) waarop het kasteel als een belangrijk bouwwerk staat aangegeven. Helaas waren de kaarttekenaars bekwaam in het weergeven van de kustlijnen dan in het vastleggen van het kasteel. Meer houvast geeft het, alleen in Portugal verkrijgbare, *Livro das Fortalezas* van Duarte Darmas dat een goed inzicht geeft in de Portugese kastelenbouwtraditie. En hoewel het bouwwerk de nodige veranderingen heeft ondergaan zijn in het huidige bouwwerk de oorspronkelijke samenstellende elementen nog terug te vinden. Waarschijnlijk heeft het kasteel vrijwel vanaf het begin uit vier elementen bestaan:

- een centraal vierkant bouwblok met binnenplaats, vermoedelijk het oudste deel van het kasteel;

Afb. 3 'Kaerte ende Afbeeldinghe van 't Kasteel de Mynae', F. Commersteyn, 1637 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

- een groot plein aan de zuid-oostzijde van het vierkante bouwblok, waar de handel gedreven werd;
- een plein aan de noord-westzijde van het vierkante bouwblok, waar de ambachtelijke werkzaamheden plaatsvonden;
- een dubbele gracht aan de zuid-westzijde.

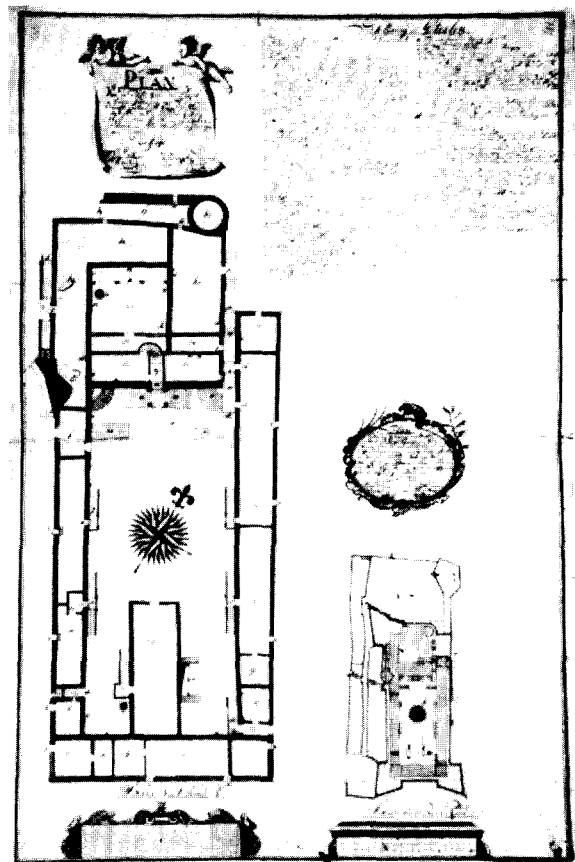
Afb. 4 'Aldus verthoont het Castgeel de Mina uyt zee', Vingboon collectie, 1640-44 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

Situering en grootte van deze elementen is globaal hetzelfde gebleven, alleen het uiterlijk hiervan is in de loop der eeuwen veranderd.

Vooraf het centrale vierkante bouwblok is erg interessant. Zeker op drie van de vier hoeken van dit bouwblok hebben oorspronkelijk torens gestaan. Eén ronde toren staat er nog. Resten van een tweede ronde toren treft men aan in de tegenwoordige achthoekige toren. Aan de hand van beschrijvingen en prenten is ook de plaats en grootte van een derde vierkante toren te bepalen. Concrete aanwijzingen over een ronde toren op de vierde hoek ontbreken maar het is zeer wel mogelijk dat deze ronde toren verdwenen is toen op dezelfde plaats een bastion gebouwd werd (de generale batterij). Deze gevens komen volledig overeen met de middeleeuwse Portugese kasteelbouwtraditie (een vierkant bouwblok met op drie hoeken naar buitenstekende ronde torens en op de vierde hoek een grotere vierkante toren die gedeeltelijk in de bouwmasa is opgenomen (afb. 2).

Afb. 5 'Plattegrond van het hooft Casteel St. George d'Elmina', G. F. Trenks, 24 julij 1774 (Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage).

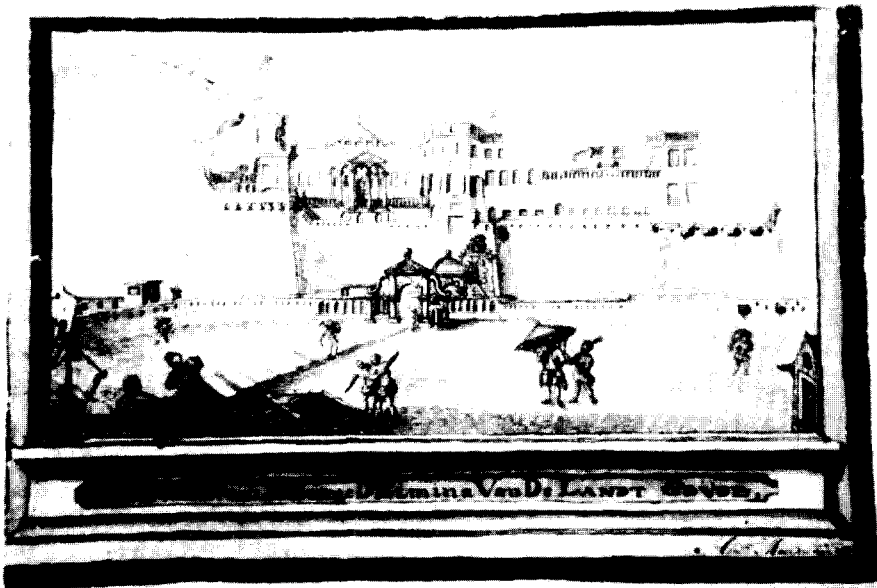

Het in het verlengde van het bouwblok liggende grote plein, waar de handel gedreven werd, was in de Portugese tijd al ommuurd. Van de torens, die zeker van deze ommuring deel uit maakten, zijn slechts vage sporen terug te vinden. Het ambachtsplein aan de rivierzijde was in de Portugese tijd te onbelangrijk om van een serieuze ommuring voorzien te worden en de zich destijds op dit plein bevindende gebouwtjes hadden dan ook geen permanent karakter. Uit het oogpunt van de verdediging nemen wij aan dat de dubbele gracht aan de zuid-westzijde vanaf het begin aanwezig geweest is.

Met de komst van de zware kanonnen veranderde in de 16e eeuw het uiterlijk van de vesting. De torens verdwenen grotendeels en op de hoeken van het bouwwerk werden bastions geplaatst. Zo kreeg het kasteel het uiterlijk dat het nu nog grotendeels bezit.

De Nederlandse periode (1637-1872)

Zeker is dat men in Nederland al aan het eind van de 16e eeuw op de hoogte was van het bestaan van dit kasteel. De eerste Nederlander van wie wij weten dat hij in West-Afrika verzeild raakte is Barend Erikszoon die, nadat hij in Portugese handen was beland, op het eiland St. Thomé gevangen werd gezet. Hier raakte hij op de hoogte van de uiterst lucratieve goudhandel die langs de Afrikaanse westkust plaatsvond. In 1593

Afb. 6 "t Hooft Casteel St. George d'Elmina van de landt seyde", Mazijn, 1777 (Ned. Scheepvaart Museum, Amsterdam).

weet hij te ontsnappen en terug te keren naar zijn vaderland. Spoedig hierna vertrokken vanuit Nederland de eerste handelsmissies naar deze kust om met grote winsten terug te keren. In 1612 wordt na aandringen van de *chief* van Mourree het eerste Nederlandse fort op de kust neergezet, fort Nassau. Vanwege de grote strategische en economische waarde van het Portugees hoofdkwartier São Jorge da Mina ondernamen de Nederlanders diverse pogingen om dit kasteel te veroveren. Uiteindelijk wordt het door een list op de Portugezen veroverd. De succesvolle verovering kwam voort uit een voor de Nederlanders gunstige samenloop van omstandigheden. Door de politieke situatie in Portugal, was destijds de aandacht voor de kust verslapt en had het kasteel een onvoldoende en ongemotiveerde bezetting. Dit vond zijn terugslag bij de tot dan toe aan de Portugezen loyale lokale bevolking. Met hun hulp was het mogelijk om op de zich landinwaarts ten opzichte van het kasteel bevindende heuvel St. Jago zwaar geschut te plaatsen. Door

Afb. 7 "t Hooft Casteel St. George d'Elmina van de zee seyde", Mazijn, 1777 (Ned. Scheepvaart Museum, Amsterdam).

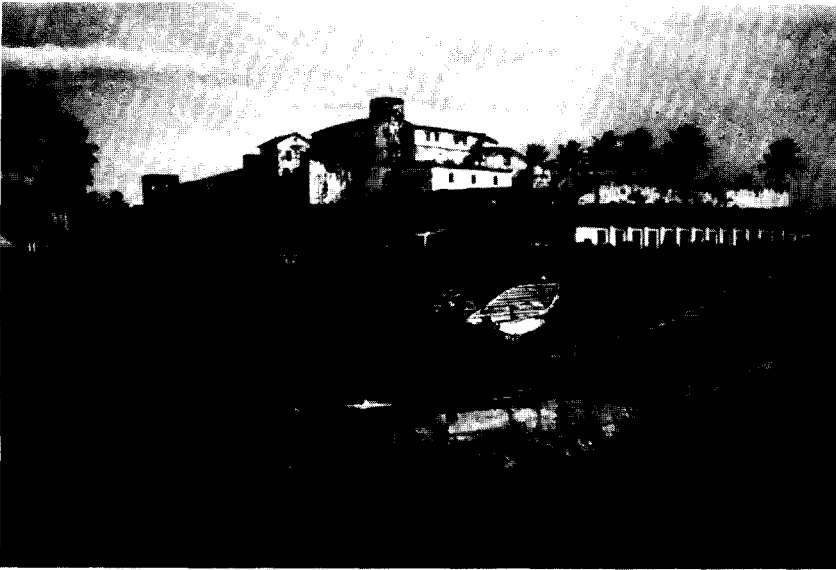

buiten schootsafstand liggende Nederlandse schepen werd er vanuit zee een schijnaanval geopend. Ter verdediging plaatsten de Portugezen hun geschut op de aan de zeezijde gelegen bastions. Vervolgens werd een Nederlandse verrassingsaanval vanaf de aan de landzijde van het kasteel liggende heuvel St. Jago geopend. Doordat de bastions aan de zeezijde niet direct verbonden waren met de bastions aan de landzijde, waren de Portugezen niet in staat om in korte tijd hun zware geschut naar de landzijde over te brengen. De strijd was hierdoor snel beslist.

Hoewel vaak slecht geïnventariseerd en over vele plaatsen in het binnen- en buitenland verspreid is er veel archiefmateriaal over het kasteel waarmee een beeld over de Nederlandse periode gevormd kan worden. Afb. 3 en 4 geven de situatie in deze tijd weer. Het kasteel wordt, nadat het in Nederlandse handen is gekomen, grondig verbouwd. De bastions aan land- en zeezijde worden rechtstreeks met elkaar verbonden en gelijktijdig wordt de bebouwing (de soldatenkamers en pakhuizen) aan het grote plein gewijzigd. Op de heuvel St. Jago, van waaruit het kasteel was veroverd, wordt een *redoute* geplaatst. Deze *redoute* wordt later versterkt tot een fort, fort Coenraadsburg. De veranderingen in de Nederlandse periode vonden hoofdzakelijk binnen de muren van het kasteel plaats, alleen op het plein aan de noord-westzijde (de rivierzijde) werden, nadat het ommuurd was, diverse gebouwtjes geplaatst. Het kasteel blijft hierna praktisch onveranderd. Slechts een enkel incident verandert het silhouet. Zo werd een groot deel van het noord-bastion tijdens een inspectie van de kruidkamer weggeblazen en slechts gedeeltelijk hersteld. Een Ghanees goudgewichtje herinnert ons nog aan deze gebeurtenis. Een mannetje met een kruidvat op het hoofd en een pijp in de mond. Als je maar plezier hebt in je werk . . .

Toch hebben er gedurende de Nederlandse periode veel verbouwingen plaatsgevonden getuige de op grote schaal in de muren aanwezige IJsselsteentjes. De steentjes waren als ballast met de schepen meegebracht. Deze verbouwingen hadden echter nauwelijks invloed op de basisplattegrond. Het vroegste volledige beeld van het kasteel dateert uit omstreeks 1775, in deze tijd maakte bombardier Trenks een zeer gedetailleerde opmeting van het kasteel terwijl de heer Mazijn hier bijna gelijktijdig zeer informatieve aanzichten van maakte (afb. 5, 6 en 7). Treffend is de gelijkenis met de huidige situatie (afb. 8). In de 18e eeuw werden de handelsposten op de kust steeds minder winstgevend. Dit kwam door de concurrentie van andere Europese landen en de zogenaamde lorrredraaiers (de niet onder een compagnie of landsvlag handelende schepen).

Na de afschaffing van de slavenhandel stonden de on-

Afb. 8 Het kasteel St. George d'Elmina, aanzicht vanuit het Zuidwesten (foto D. L. Six, 1987).

derhoudskosten niet meer in verhouding met de opbrengsten en de nog in ons bezit zijnde forten vervulden slechts een functie van vlagvertoon. De Nederlandse regering zocht naar een manier om de Nederlandse bezittingen aan de kust af te stoten zonder gezichtsverlies. De Engelsen die de *Gold Coast* wilden koloniseren waren sterk geïnteresseerd in een overname. Dit leidde in 1872 tot een ruil van de Nederlandse bezittingen aan de Afrikaanse westkust voor Engelse bezittingen in Adjeh.

De Engelse periode (1872-1957)

De Engelsen ondervonden veel tegenstand bij de uitvoering van hun kolonisatieplannen en raakten in oorlog met onze voormalige Westafrikaanse bondgenoten, de Ashanti's. Toen de koning van de Ashanti's in het kasteel gevangen werd gezet, belegerden zij het kasteel. De belegering werd doorbroken toen de Engelsen het op de landtong, naast het kasteel, gelegen dorp in 1873 bombardeerden. Door een verordening om het schootsveld vrij te houden is de landtong tot op heden onbebouwd gebleven. Binnen het kasteel hebben er in deze periode nauwelijks bouwkundige veranderingen plaatsgevonden. Alleen is er aan het eind van deze Engelse periode onder leiding van de Engelse professor A. W. Lawrence een beperkte restauratie uitgevoerd.

De Ghanese periode en de problematiek

Nadat het kasteel in Ghanese handen is gekomen heeft het een tijd dienst gedaan als politie-academie maar sinds het vertrek van deze opleiding is het gebouw ongebruikt. Ook andere Ghanese forten staan leeg. Leegstand betekent in een tropisch klimaat snel verval. Verval kan slechts worden tegengegaan door het vinden van een passende nieuwe functie. De Ghanezen denken zelf aan een functie binnen de *tourist development*. De forten en kastelen bezitten zondermeer grote aantrekkingskracht; vaak hoog op een heuvel gelegen, ver uitkijkend over de oceaan, de

met witte zandstranden omzoomde lagunes en de tussen palmbomen verscholen vissersdorpjes. Het behoeft geen betoog dat een goed opgezet toerisme een belangrijke bijdrage aan de Ghanese economie kan leveren. Maar hoe valt zo'n fort met zijn toeristische functie in zijn omgeving te plaatsen? Heeft het land geen andere prioriteiten als het conserveren van oud-Europese forten? Eén ding is zeker, als er niet snel wordt ingegrepen dan is een onherstelbare schade aan de door de UNESCO tot 'World Heritage' uitgeroepen forten het gevolg. Ghana is zelf niet in staat om het cultuur-historisch zeer waardevolle erfgoed aan te pakken. Er is niet alleen gebrek aan financiën en een goede organisatie maar ook aan goed opgeleide vaklieden en hogergeschoolden.

De Europese landen die de forten destijds op de kust neergezet hebben zouden Ghana behulpzaam moeten zijn bij het ontwikkelen van plannen tot hergebruik. In Nederland is nu een kleine stap gezet. Een tweetal forten is gedocumenteerd en er wordt momenteel op de T.U. een plan tot hergebruik ontwikkeld dat als grondlegger kan dienen voor een definitief plan. Hopelijk zal het hier niet bij blijven en kunnen deze forten, die een essentieel deel van de Europese en Afrikaanse geschiedenis vormen, behouden blijven.

Summary

Gradually the Dutch interest in the shared African/European heritage is increasing. This forgotten part of our history needs our attention, because fortresses and castles on the former Gold Coast are deteriorating so quickly that they are threatened with extinction. A group of students of the Technical University of Delft are developing plans, on the basis of sound preliminary research, for the preservation of these fortresses and castles. Thus, in 1987, they went to Ghana to do the necessary fieldwork. Especially two of the thirty fortresses along the coast were documented, viz. Fort Amsterdam and the Castle of St George d'Elmina. A brief outline of what they found of the latter is given here, both as far as the history of the building is concerned as what is actually left of it.

De ontstaansgeschiedenis van Recife in cultuur-historisch perspectief

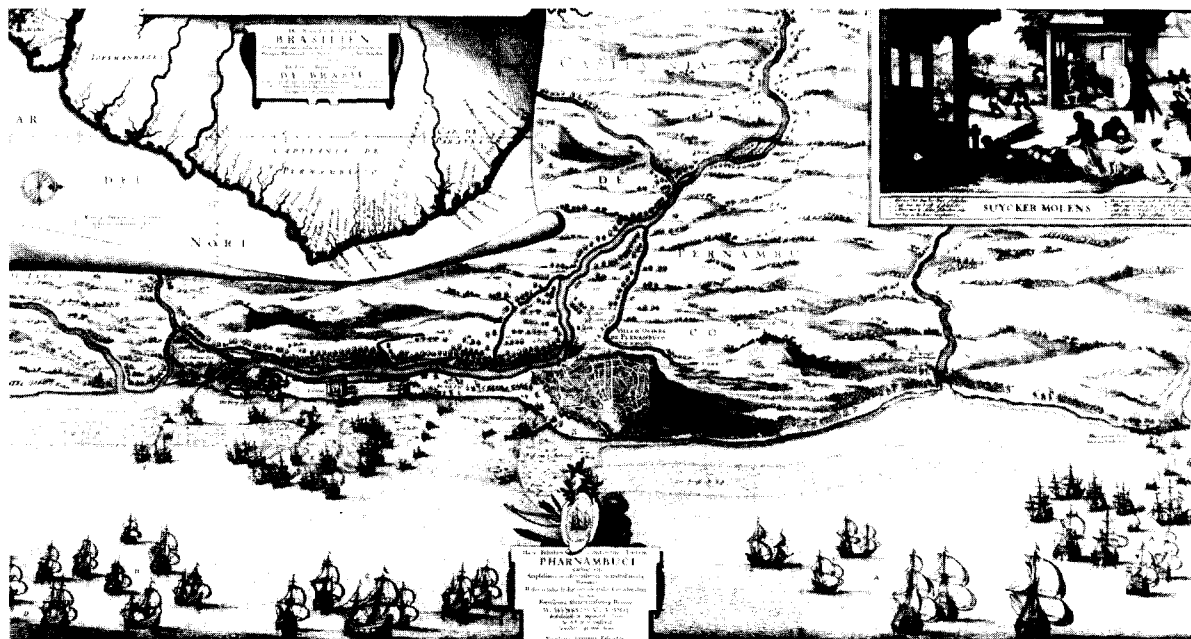
Recife is vandaag-de-dag een miljoenenstad op de Noordoostkust van Brazilië. Maar ooit was het een minuscuul dorpje, een 'vlek', dat wie weet hoe lange tijd bewoond werd door Indiaanse vissers. Na de ontdekking (1500) zetten de Portugezen er rond 1535 pakhuisen, een schoolje en een kerk neer. Zij noemden het 'Recife', wat zoveel wil zeggen als: 'goede opvang', vanwege de mooie natuurlijke haven. De omgeving voorzagen zij van een handvol stevige forten. De kolonisatie van Pernambuco was een feit geworden. De houthandel bleek lucratief en de verbouw van suikerriet beloofde grote winsten. In 1630 werd de regio, waarvan het ongeveer vijf kilometer van Recife gelegen Olinda de prachtige hoofdstad was, veroverd door de Hollanders. Achter deze actie stak de ambitie van de Westindische Compagnie, om zich van de inmiddels genomen Braziliaanse schatten meester te maken. Ditmaal gelukte dat; een eerdere poging daartoe in 1624 was op niets uitgelopen. Tijdens het gouvernement van Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, dat de facto duurde van 1637 tot 1644, verrees op Antônio Vaz, een eiland in de monding van de rivier de Capibaribe tegenover Recife, in twee fasen de plaats Mauritsstad. Te zamen met het oude Recife legden deze nieuwe stadsdelen de basis voor de tegenwoordige hoofdplaats van Pernambuco, een positie die Recife door toedoen van de 'Flamengos', de Hollanders, verwierf.

Afb. 1 Nicolaus Joannis Piscator, gekleurde ets. Kaart van de kust van Pernambuco met de situatie van 16 februari 1630. De schepen van admiraal Lonck liggen voor Olinda en Recife en generaal Van Waardenburg marcheert op Olinda aan (Atlas van Stolk nr. 1711. s.d.).

* De auteur promoveerde in 1988 aan de Technische Universiteit van Delft. Het onderwerp van de dissertatie betrof de stedenbouwkundige problemen die de bouwers tijdens de Nederlandse periode ontmoetten en welke politiek-economische en sociologische factoren voor de bouw en het uiterlijk van de stad verantwoordelijk zouden kunnen zijn geweest. Sedert enige jaren is zij als staf lid werkzaam aan de afdeling Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit te Heerlen. Vanaf 1987 is zij corresponderend lid voor het Archeologisch, Historisch en Geografisch Instituut van Pernambuco (IAHGP) te Recife.

Een dualistisch begin

Aan de stedenbouwkundige en architectonische overblijfselen van Recife uit de 17e eeuw is haar ontstaansgeschiedenis nauwelijks af te lezen (afb. 1). Dat het hele gebied rond de istmus van Olinda, ingeklemd tussen de drie stromen Capibaribe, Beberibe en Afogados en de Atlantische Oceaan, zwaar bevochten is, destemee. In tegenstelling tot de civiele architectuur bestaan er nog steeds de resten van talloze forten en vestingwerken, wanneer die van steen waren althans. Veel hiervan zijn of begonnen of naderhand verbouwd door de Portugezen, maar dit neemt niet weg, dat de Nederlandse vestingbouwkundige inbreng groot is geweest. Het gaafst bewaarde specimen is ongetwijfeld Fort Oranje op de zuidpunt van het eiland Itamaracá (1631). Dit in militair zowel als economisch opzicht gunstig gesitueerde eiland, iets ten Noorden van Olinda, vormde met zijn fort jarenlang een van de voornaamste bolwerken tegen de Portugese aanvallen. Andere forten zijn het uit 1630 stammende Fort De Bruin en het vijfhoekige Fort Frederik Hendrik, daarom ook Fort Vijfhoek genoemd. Dit was met Fort De Bruin het eerste helemaal nieuw ontworpen verdedigingswerk, dat de Hollanders overnamen en heette in die begintijd euforisch 'Fort Trotsch den Duivel'. Momenteel bestaat het met nog slechts vier punten voort als het Museu da Cidade, 'Cinco Pontas'. Hier wordt een goede documentatie van het koloniale verleden van Pernambuco tentoongesteld. Ondermeer kan men er de ver-

Afb. 2 Frans Post, canvas 80 x 110 cm. Panorama van de ruïnes van Olinda (Coll. Thyssen-Bornemisza, nr. 253A. s.d.).

richtingen zien van de vloot en de militairen in 1630 voor en op de kust van Brazilië, onder leiding van admiraal Hendrik Lonck en generaal Diederik van Waardenburg. Uit de Portugese tegenaanvallen en onvermoeibare guerilla onder leiding van de Portugese opperbevelhebber Matias de Albuquerque kan men opmaken, dat Olinda en Recife door de bevolking verlaten werden, nadat de magazijnen en in de haven liggende schepen met koloniale waar in brand waren gestoken en dat er niet ver daar vandaan op het vasteland een voor de Hollanders jarenlang onneembare vesting 'O Arraial do Bom Jesus' werd gebouwd. Olinda was vóór de Hollandse Periode de fraaiste stad van Pernambuco en misschien wel van heel Brazilië, de centrale hoofdstad Salvador da Bahia inclusief. Recife daarentegen fungeerde met zijn pakhuizen slechts als dependance. De Westindische Compagnie (WIC) slaagde erin deze regio te behouden en allengs belangrijk uit te breiden. De consolidatie van het domein in 1630 ging echter niet dan ten koste van Olinda. Door zijn ligging in een onoverzichtelijk geaccidenteerd terrein bood de stad onophoudelijk gelegenheid aan de Portugese guerrilla om de Hollanders gevoelig te benadelen. In november 1631, anderhalf jaar na de Nederlandse invasie, en, dat moet gezegd, pas na lang aarzelen en discussiëren, besloot men de trotse plaats met zijn vele kerken en kloosters, grote stenen huizen en publieke gebouwen te slechten. Olinda was historie geworden. Recife zou de hare gaan schrijven (afb. 2).

Stadsplanning

In 1637 was het op de punt van de istmus samengeperste plaatsje door de activiteiten van de handelaren al te klein geworden. Johan Maurits zelf en verschillende leden uit zijn gevolg, zoals de ervaren bestuurder Johan Gijsselingh, klaagden erover. Op instigatie van de gouverneur werd Antônio Vaz uitgekozen voor het uitbreidingsplan. Een voorstel om Itamaracá hiervoor te nemen werd afgestemd vanwege de gro-

tere afstand, die de suikerkooplieden in dat geval zouden hebben af te leggen, wanneer zij met hun waar de zandbankrijke Capibaribe af kwamen zakken en in Recife voor de oversteek naar Itamaracá bovendien in grotere barken zouden moeten overladen. Uit strategisch oogpunt was Itamaracá echter een stuk veiliger en men kan slechts gissen naar de loop der historie, wanneer er toch voor deze optie gekozen zou zijn.

Het plan van Mauritsstad is pragmatisch geconstrueerd. De aandacht van de ontwerpers ging voornamelijk uit naar een zo efficiënt mogelijk verdelen van de bouwruimte, die op het drassige eiland door waterhuishoudkundige werken geschapen was. Dit resulteerde in een strak geometrisch plan, waarin de loop van drie hoofdkanalen voor de situering van de kavels bepalend was. Tot het eind van de jaren zestig van deze eeuw was dit plan in het stratennetwerk van wat nu de Bairro (wijk) Saõ José heet, nog volop herkenbaar. Grootchalige urbanisatie van de buitenwijken, waardoor er een directe verbinding van het centrum met de omliggende wijken noodzakelijk werd geacht, heeft in de jaren zeventig helaas tot vernietiging van het grootste deel van de interessante 17e-eeuwse stadsstructuur geleid.

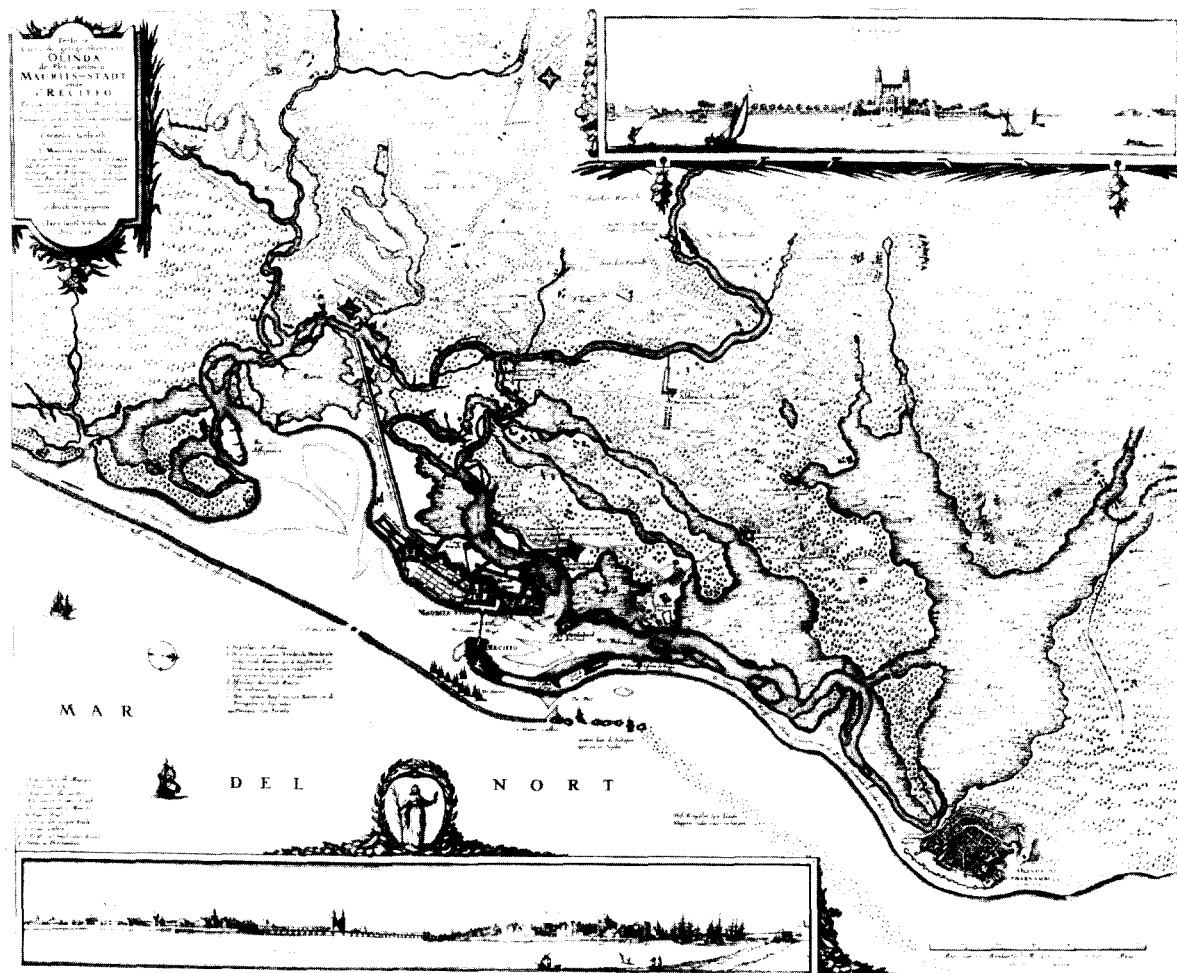
Of behoud ervan meer klaarheid zou hebben gebracht in de vraag, wie voor het ontwerp van (Nieuw-) Mauritsstad tekende(n), staat te bezien (afb. 3). Ondanks de fraaie kaarten, die ondermeer door 's gouverneurs 'caertmaecker' Cornelis Goliath, zijn vervaardigd, is men er niet in geslaagd, om met zekerheid hierover uitspraken te kunnen doen. Wel circuleerden hardnekkige geruchten aangaande het gehele of gedeeltelijke auteurschap van Pieter Post, wat tot voor kort vooral in verschillende ietwat romantiserende Braziliaanse kringen werd volgehouden. Op niet zo zeer stedenbouwkundige gronden als wel via filologische research heb ik kunnen aantonen, dat de Post-hypothese berustte op een foutieve interpretatie van het gedicht van Onno Zwier van Haren, 'Verzuimd Brasil' (*De Geuzen*, 1772) door de historicus Collot d'Escury, die tevens enkele passages van Arnold Houbraken verkeerd weergaf. Diverse elkaar klakkeloos citerende biografen en historici uit de 19e eeuw hielden deze ontsporing als *fable convenue* in leven. Het gaat om een grammaticaal onduidelijk gestelde zin, die voor de vluchtige lezer, niet op de hoogte met het specifieke métier van elk der beide gebroeders Post, licht tot misverstand kan leiden, hetgeen geschiedde. Citaat: 'Frans Post had een Broeder die een berucht Bouwmeester was, door wien hy kennis kreeg aan Prins Maurits die naderhand het huis aan den Haagsen Vijverberg liet bouwen. Deze ziende zijne bekwaamheit lokte hem in den jare 1647 mee naar de West-Indiën, daar hy verscheiden jaren

bleef, zig oeffenende in de Lantgezichten naar 't Leven af te teekenen, en te schilderen.(-)' (Houbraken, *De Grote Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders en Schilderessen*, vol. II, Amsterdam 1719, pp. 343-344 en: Van Nederveen, *Recife. The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective*, 4.4.3, notes 91-100). Het meest aannemelijk lijkt de veronderstelling, dat Johan Maurits van Nassau zelf, zeer geïnteresseerd als hij in architectonische onderwerpen was, aan een team van ontwerpers, die als vestingbouwkundige in WIC-dienst waren, leiding heeft gegeven. Zonder twijfel waren deze op de hoogte van de Italiaanse stadsplannen en van de ideeën van Simon Stevin en andere internationaal bekende Nederlandse stedenbouwkundigen. Maar ter plekke ontwikkeld, zouden de plannen voor de uitleg niet *in abstracto* in Holland ontwikkeld en van daaruit overgestuurd hoeven te zijn. De praktijk kon aldus

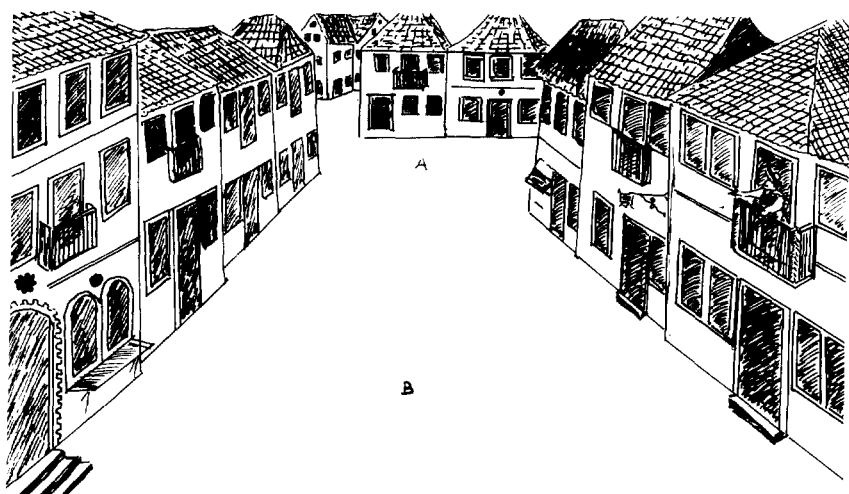
meteen aan de theorie worden getoetst. Een aanwijzing hiervoor zou gevonden kunnen worden in de gelukkige combinatie van efficiency en allure van de stadsuitleg, die aan het toenmalige Recife de ruimtelijke ordening en sociaal-economische armslag verleende en haar ook de voor die tijd en in die koloniale omgeving veelzeggende benaming van 'metropool' verleende.

Joods aandeel

Een inventarisatielijst uit 1654, het jaar van de overdracht van het Nederlandse deel van Brazilië aan Portugal, verschaft een dieper inzicht in de grote rol, die de joodse gemeenschap in het economische en culturele leven van de kolonie heeft gespeeld. 66% van de 457 huizen behoorde aan joden, die er ook vaak hun winkel in hadden. Zestien eigenaars van deze wonin-

Afb. 3 Cornelis Sebastiaenz. Goliath, kaart van Mauritsstad, Recife en Olinda, gedrukt 1648. Geeft de situatie weer van 1644.

Afb. 4 Naar Zacharias Wagner: 'Slavenmarkt', fig. 106 in het Thierbuch, ca. 1639. De figuren zijn hier weggelaten, om de architectuur van wat een gedeelte van de Jodenstraat is, beter te doen uitkomen.

gen zijn bij name bekend en via Nederlandse en joodse emigratie-documenten is hun 'wandel en handel' voor een groot deel traceerbaar. Het gros van de in Brazilië vertoevende joden was van Sefardische afkomst en dit gaf hun vanwege hun poly-linguïstische achtergrond een ongelooflijke voorsprong op de Nederlandse kooplieden. Dit wekte uiteraard de gebruikelijke jalouzie en meer meermalen gewagen rapporten uit die tijd van discriminatoire maatregelen. Maar de joden en nieuw-christenen vreesden nog meer *malheur* van Portugese zijde, dan van de calvinistische Hollanders. Rond de overdracht maakten de meesten dan ook, dat zij weg kwamen, vaak naar Europa, meestal naar het Caraïbische gebied. Evenals in Brazilië stichtten zij daar handelshuizen en plantages, waarvoor de suikerrieteelt hun voorkeur had (afb. 4). En evenals in Brazilië waren hun woningen en winkels meestal meer dan een verdieping hoog en van duurzaam materiaal gebouwd. Door hun uitgebreide talenkennis vervulden zij niet zelden een tolkfunctie en konden zij hier zelf voordeel uit putten. Ook waren de joden veelal op de hoogte van de Spaanse en Portugese literatuur en stond hun algemene ontwikkeling op een hoog peil.

Er zijn gevallen bekend van joodse kooplieden en geleerden uit Recife, die over een in die omgeving beroemde bibliotheek beschikten. Geen wonder, dat verschillende joden tot de intieme kring van Johan Maurits van Nassau behoorden, wiens eigen eruditie en veelzijdige belangstelling in zijn totale bewind tot uitdrukking kwam.

Een van 's gouverneurs belangrijkste politiek-economische adviseurs was Gaspar Dias Ferreira, een nieuw-christen. Nieuw-christenen waren bekeerde joden, die op die manier inquisitoire vervolging ontlieden en in het begin van de 16e eeuw konden zij bovendien rekenen op immigratiefaciliteiten voor het nog lege Brazilië. Hier vestigden zij zich als kolonist en koopman. De meeste eerste Portugese bewoners van Brazilië waren dus van joodse origine. De nieuw-christenen, zich ver wanend van de rooms-katholieke inspectie, gingen er niet zelden toe over, om in eigen kring de oude rite weer te onderhouden. In de Portugese gebieden, zoals bijvoorbeeld in Bahia, liep dit wel eens mis, maar onder de Hollanders heerste er

godsdienstvrijheid (betrekkelijk) en waren in elk geval de joden vrij in hun religieuze beleving.

De joodse gemeenschap had op een gegeven moment twee synagogen, een op Recife (Kahal Kadosh Tsur Yisrael, de heilige gemeenschap van Recife) en een op Mauritsstad (Kahal Kadosh Magen Abraham, de heilige congregatie van Mauritsstad). De Recifenser synagoge was gevestigd in een pand aan de Jodenstraat nr. 10, tegenwoordig de Rua do Bom Jesus. Het pand was eigendom van de koopman en plantagehouder Duarte Saraiva. Deze stamde uit een Sefardisch geslacht, waarvan ene Gaspar Saraiva da Mendonça als nieuw-christen naar Pernambuco was gekomen. Hij staat genoteerd op de vroegst bekende plantage-inventarisatielijst (1623). De familie bedienende zich van verschillende namen, al naargelang het circuit, waarin men zich op dat moment bewoog: rooms-katholiek, protestant, in bepaalde handelskringen of als 'marrano' (varken), scheldnaam voor een zich als jood opstellend nieuw-christen. Dit kon families uit elkaar rukken. Duarte's broer bijvoorbeeld was streng katholiek en noemde zich louter Antônio da Mendonça, maar hijzelf opereerde ondermeer onder de namen Saraiva, Mendonça, en Coronel. De plaats van de synagoge van Mauritsstad is onbekend. De joodse gemeenschap kocht ooit in 1644 het paleis 'Huis Vrijburg' van Johan Maurits van Nassau, toen deze naar Nederland terugkeerde, met het doel om in dit luisterrijke complex een nieuwe synagoge te vestigen. Door de al spoedig optredende onlusten onder de Portugese planters en het spoedig daarop volgende beleg van Recife (1645) waren de tijden te onzeker en is het er nooit meer van gekomen. Een zeer vervallen pand aan de Rua do Bom Jesus in de oude wijk Recife wordt momenteel als monument aangemerkt, in de veronderstelling, dat het de synagoge zou zijn geweest.

Het joodse Kerkhof, dat op de kaart uit 1648 van Goliath duidelijk staat aangegeven, is niet terug te vinden. Het zou mogelijk moeten zijn, om met behulp van infrarood-fotografie iets naders over deze localisatie te weten te komen. Dit zou een gepaste geste zijn ter nagedachtenis aan die bevolkingsgroep, die met haar werkkraft en inventiviteit in de ontwikkeling van stad en land een essentieel aandeel heeft gehad en dit tegen vooroordelen, verdachtmakingen en bedreigingen in.

Economisch-politieke situatie rond 1644

Het voor Nederland verloren gaan van dit bijzonder attractieve deel van de nog maar net geëxploiteerde aardkloot was het gevolg van economisch-politieke niet-beheerste processen. Economisch, omdat de WIC in meer dan een betekenis moest laveren tussen

de belangen van de eigen geprivilegeerde kooplieden en de vrijhandel, zonder wiens veel alertere reactiemogelijkheden een sociale infrastructuur in de kolonie niet ontstaan was. Zonder de vrijhandel was er geen snel vervoer mogelijk van uit het vaderland dringend gewenste produkten, medicijnen, gereedschap en . . . mensen. Maar diezelfde vrijhandel bracht de aan regels gebonden kooplieden gevoelige verliezen toe als het erom ging met concurrerende prijzen te opereren op de suikermarkt. Politiek, omdat de WIC bij haar octrooi contractueel aan de Staten Generaal gebonden was voor de verdediging van het gebied, dat bovendien onder Johan Maurits steeds groter werd, zorg te dragen. Soldij en voedsel voor de soldaten drukten als een zware last op de schouders van de organisatie, die het geld het liefst geïnvesteerd zag in direct vruchtdragende ondernemingen.

Daar kwam bij, dat de WIC door de buitenlandse politiek van de Staten Generaal voortdurend van het ene op het andere been gezet werd. Er was oorlog met Spanje en vrede met Engeland. Maar Engeland speelde in de kolonisatieprocessen een dubbele rol. De onrust onder de Portugese plantagehouders in Brazilië bijvoorbeeld werd door Engelse kooplieden in het geniep aangewakkerd. Oorlog was er met Portugal tot het moment, dat de Portugese monarchie zich aan het Madrileense Hof ontworsteld had en onder het Huis van Braganza weer in Lissabon gevestigd was. Op de valreep, 1640-1641, moest door de WIC een inval worden gedaan in West-Afrika, hoewel de wapenstilstand tussen Nederland en Portugal officieel al getekend was. Dit feit heeft Lissabon scherp gelaakt. Het is een van de argumenten geweest om het vertrek van Johan Maurits van Nassau in 1644 aan te grijpen voor de poging Pernambuco en de andere Hollandse districten, Paraíba, Ceará, Rio Grande do Norte, Itamaracá, Sergipe en het eiland Fernando de Noronha, te heroveren. Een andere motivatie voor deze bevrijdingsstrijd was de vete tussen de beide religies, waarin de dogma's van vervloekte ketteren en vermaledijde

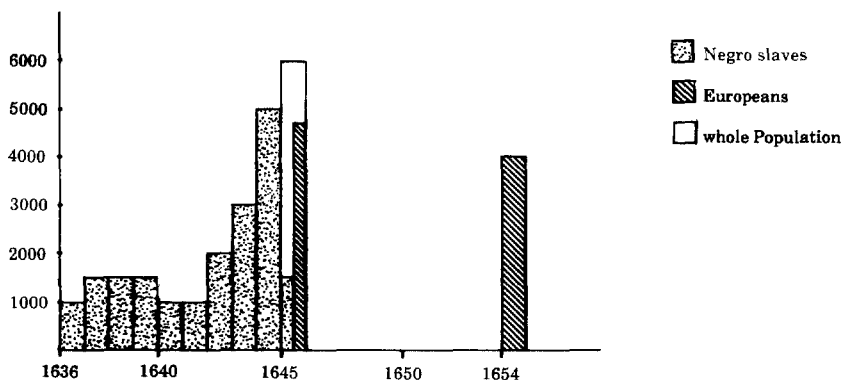
papen in het geding waren. Hoe dan ook, het door Johan Maurits van Nassau met moeite tot stand gebracht politieke en militaire evenwicht in het land was wankel. Gedreven door inflatoire ontwikkelingen en niet belemmerd door eigen kortzichtigheid sloegen de drie leden van de in Brazilië achtergebleven Hoge Raad de wijze adviezen uit de afscheidsrede van de gouverneur in de wind. Toch belastingverhoging, toch militaire inkrimping, geen extra faciliteiten voor eventuele immigranten en ziedaar, de onrust op het platteland werd een olievlek, die zich steeds verder uitbreidde.

Een van de door de WIC aan zich gehouden privilegiën was de slavenhandel. Dit nu wreekte zich. Om, alweer niet verder ziende dan een korte neuslengte, geld in het laatje te krijgen, daar waar de suikerhandel van de onlusten en de vrijhandel te lijden had, bleven de WIC-kapiteins het 'zwarte goud' uit West-Afrika aanvoeren, ook nadat er nauwelijks empoel voor de slaven was. Door de geringe vraag vanuit het binnenland raakte Recife overvol. Nu zag men het omgekeerde gebeuren van wat bij een gezonde groei van een plaats gebeurt. In plaats van een bloeiende sociaal-culturele interactie ontstond er verpaupering, heersten er ziektes en armoede. De WIC leed door het surplus aan slaven, die tot overmaat van ramp nog gevoed moesten worden ook, groot verlies. Over het leed van de negers zelf maakte zich niemand druk. Men besloot Curaçao te bestemmen tot overslaghaven, van waaruit de negers over de overige gebieden van de WIC verspreid konden worden (afb. 5). Brazilië was voorlopig verzadigd en moest eerst zien de oorlogsdreiging te boven te komen.

Hierin slaagde men niet. Recife werd belegerd door de Portugezen, die erin slaagden een fort op de richten, zo dicht onder de rook van Mauritsstad, dat het door de Hollanders 'Altena' werd genoemd. Mauritsstad en de nieuwste wijk werden grotendeels geslecht, om het zicht op het vasteland te vergroten. Ook de schitterende tuinen van Huis Vrijburg en een gedeelte van het paleis zelf moesten eraan geloven. Alom spande men zich in het oude Recife in, om de zaak moreel en militair te redden, maar wanneer niet tijdig twee schepen, de Valk en Elizabet, met proviand waren komen opdagen, was de ramp voor de bevolking niet te overzien geweest. Een ooggetuige-verslag vinden wij bij Johan Nieuwhof, die in zijn *Gedenkwaardige Brasiliaensche Zee- en Lantheize* een levendige rapportage schreef over de precaire situatie, waarin de Nederlandse kolonie zich in 1645 bevond. Bovendien spaart hij in zijn analyse van de gebeurtenissen de roede niet, waarbij hij de besluiten van de Hoge Raad, zoals hierboven vermeld, streng veroordeelt.

Twee ontorende nederlagen tegen de Portugezen op

Afb. 5 Grafiek met bevolkingsaantallen in Mauritsstad-Recife tussen 1636 en 1654, voor zover te berekenen.

de Vlake van Guararapes (1648 en 1649), en een deloofal intermezzo van admiraal Witte de Wit sleep- ten de affaire voort tot januari 1654, toen tenslotte de overdracht van wat de 'Brasilliaense Geldsack' was geweest en nu nog een zieltogende 'displaced' bevol- kingsrest, plaats had. Mauritsstad, een bloeiende han- delsstad van tussen de twee- en vierduizend inwo- ners, was voor de Hollanders verloren.

Medische wetenschap

Het zou echter al te negatief zijn, om zo in mineur te eindigen en slechts te kunnen vaststellen, dat 'wij er dan maar nooit aan hadden moeten beginnen' en dat 'het een cynisch avontuur is geweest, dat onnodig mensenlevens kostte'. In zekere zin is dat wel zo. Want men kan zich natuurlijk de morele vraag stel- len, welk recht een soldaat heeft zich op te houden in andermans land; welk recht een koopman heeft zich privilegiën toe te eigenen over de rug van de au- tochtone bevolking heen; welk doel een volk zich stelt, wanneer het zich met het leven van een ander volk zoekt te verrijken. Al deze vragen zijn in de loop der tijden dan ook gesteld en formeel moge het ant- woord op alle drie de vragen: 'Geen enkel' luiden, gedane zaken keert men met dit soort achterafredena- ties niet.

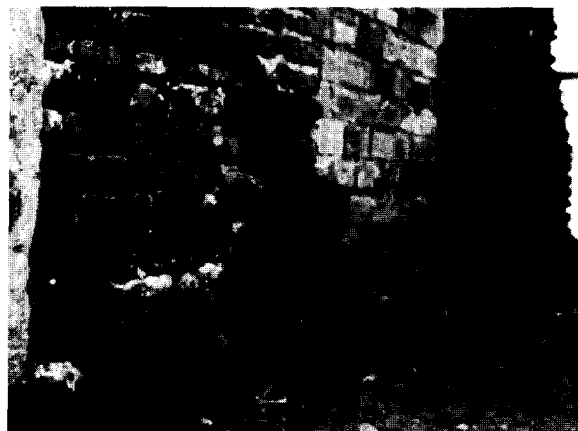
Naast de deshumane gebeurtenissen zijn er echter ook activiteiten en gebeurtenissen aan te wijzen, die *in concreto* het praktische leven gediend hebben. Een daarvan zullen wij kort noemen, namelijk de bij- drage die in deze tijd geleverd werd aan de ontwikke- ling van de medische kennis en wetenschap. Johan Maurits van Nassau-Siegen was een verlicht vorst- *avant-la-lettre*. Hij nam op eigen kosten in zijn gevolg wetenschapsmensen en kunstenaars mee, die tot taak hadden om alle opmerkelijke zaken te onderzoeken en vast te leggen. Bekend zijn de namen en het werk van de schilders Frans Post en Albert Eeckhout. Ook zijn lijfarts behoorde tot deze groep. Oorspronkelijk was dit Willem van Milaenen, die zelf echter al in 1637 bezweek aan waarschijnlijk malaria. Zijn op- volger was Willem Piso.

Willem Piso (Leiden 1611-Amsterdam 1678) studeer- de te Leiden en Caen en had een praktijk in Amster- dam. Op instigatie van de *mercator-sapiens* Johan- nes de Laet, een van de bewindhebbers van de WIC en schrijver van verschillende waardevolle rapporta- ges aangaande de koloniale verrichtingen, werd hij in 1638 met de natuurkundige en astronoom Georg Marcgraf naar Brazilië gezonden. Johan Maurits leed hevige aan een van 's lands gemeenste ziekten, de 'roode loope', een vorm van dissenterie. Piso pakte de kwestie verstandig aan door zich te oriënteren op de inheemse medische kennis en methodes. Later

zou hij de toendertijd opgedane ervaringen meerma- len beschrijven. Een door hem met naam en toenaam geprezen geneesmiddel was het extract uit de wortel en plantdelen van de Ipecacuanha, een middel, dat tot op heden voor allerhande buikziekten gebruikt wordt, niet alleen in het land van herkomst, maar eveneens in de westerse wereld (Piso, *Historia Natu- ralis Brasiliae*, 1648, Lib. II, Cap. XI, 'De Ventris Fluxibus' en Cap. XII, 'De Tenesmo').

Piso waarschuwde zijn landgenoten tegen de slechte gewoonten om vast te houden aan hun voedings- en kledingspatroon en wees op de attitude van de Portu- gezen, die zich waar het hun kledij en voedsel betrof, veel flexibeler opstelden en wel keken naar de ge- woonten van de inheemse bevolking. Onder 'Portu- gezen' moet men ook een groot percentage joden be- grijpen. Aanpassingsvermogen geldt als een van de kern-voorwaarden voor het doorstaan van bedreigen- de klimatologische, geografische en sociologische omstandigheden, een vermogen waaraan het de jo- den op saillante momenten in hun verleden zelden heeft ontbroken. (Onder de joden in Recife bevond zich een groot aantal 'chirurgchijnen'. Het zou de moeite waard zijn hiernaar verder onderzoek te ver- richten).

Piso's bijdrage was in elk geval van groot gewicht. Niet alleen stelde hij zijn bevindingen later te boek over de ervaringen in de tropen, maar op zijn verzoek werden er veelvuldig zendingen medicijnen van patria naar Brasil verscheept. Aldus droeg hij bij tot een eerste uitwisseling van medicinale gegevens. Om zelf beter op de hoogte te komen van levensbe- dreigende achtergronden, verrichtte hij secties op lijken van overleden neger-slaven. Het is van beteke- nis, dat aan de Federale Universiteit van Pernambuco te Recife al enige jaren een leerstoel beschikbaar is voor onderricht in de medische geschiedenis, mo- menteel bezet door de deskundige op dit gebied, Ruy

dos Santos Pereira. Deze is auteur van een biografie van deze 17e-eeuwse Hollandse dokter, die op originele wijze zijn eigen kennis verrijkte en in praktijk bracht. Het is, om hiermee dit onderwerp af te sluiten, vermeldenswaard, dat grote Duitse geneesmiddelenconcerns nog heden, zodra het gebied van de Amazonas bereikbaar is, wat maar drie maanden van het jaar het geval is, onderzoekers uitzenden, om bij Indiaanse stammen al die toxische en medische informatie te verzamelen, waar zij maar beslag op kunnen leggen.

Een ander *item* was enige tijd geleden het staatsonderzoek naar de correlatie van trachoom en syfilis. Kinderen die geboren werden uit syfileuze ouders leden dikwijls vanaf de geboorte aan deze fatale oogziekte. Grootscheepse hygiënische maatregelen in het begin van de jaren zestig hadden de opzet deze kringloop een halt toe te roepen. De gigantische problematiek van Brazilië, waarin door een hoog percentage analfabetisme de toegankelijkheid van welke maatregel dan ook bemoeilijkt wordt, is bekend. Maar afgezien van het welslagen van de plannen in deze, is het merkwaardig dat Georg Marcgraf, niet alleen reisgenoot, maar ook medewerker van Willem Piso, zich met de problemen van trachoom en geslachtsziekten al had bezig gehouden. Zijn optekeningen zijn posthuum door Piso in 1648 opgenomen in de *Historia Naturalis*. Marcgraf zelf stierf in 1644 op de terugreis naar Nederland tijdens een oponthoud in het nu Ghanese São Paulo da Loanda.

De bijdrage in indirecte zin van de WIC aan de ontwikkeling van de wetenschap is dus de gelegenheid geweest, die de hier genoemde geleerden verkregen, welke kans door hen met grote inzet, visie en resultaten werd benut.

Historische restanten

Van de meer tastbare overblijfselen uit de Hollandse Periode in Brazilië is, zoals reeds aan het begin van dit verhaal gezegd, weinig over, op wat forten en hier en daar een straattracee, een drempel, de fundamenten van een rijtje huizen, na (afb. 6). Maar een spectaculaire herinnering aan de urbanisatie-bemoeienissen van de Hollandse 'invasores' is een van de bruggen van Recife, die 'Ponte Mauricio de Nassau' heet. De bouwgeschiedenis van deze brug is tekenend voor de atmosfeer, waarin de werkzaamheden van de gouverneur zich afspeelden.

Al in 1630 achtten de bewindvoerders van de WIC het opportuun, als er tussen Recife en het eiland Antônio Vaz een brug zou worden aangelegd. Maar omdat de nodige fondsen vanuit 'Amsterdam' uitbleven, was dit onderwerp de eerst komende jaren niet meer dan een periodieke versiering op de agenda. In 1638

gaf de gouverneur aan de aannemer Manuel Costa opdracht tot de bouw van een stenen pier van 3,5 bij 2,5 meter, teneinde de stroomsterkte in de samenloop van de Capibaribe en Beberibe te onderzoeken. De Gemeenteraad van Recife werd allengs zo enthousiast dat er op 11 februari 1641 aan de kwestie een speciale zitting werd gewijd. Potentiële aandeelhouders betoonden zich aanvankelijk huiverig om aan het project deel te nemen. Dankzij vurige pleidooien van vooral het gemeenteraadslid Gaspar Dias Ferreira kon na enige tijd de zaak worden aanbesteed en kreeg de aannemer Balthasar de Fonseca de opdracht. Omdat hij een jood was, moesten er twee borgen komen van de kant van als onverdacht te boek staande joden, Gaspar Francisco da Costa en Fernando Valha (de laatste stamde uit een van de eerste nieuw-christelijke kolonistengeslachten van Brazilië). Het contract met Fonseca besloeg negentien punten, waarvan er een bepaalde, dat de ontwerper van de brug, Christovão Alvares, die voor de Hollanders ook aan diverse forten had meegewerkt, de door Fonseca gebruikte steen diende te controleren.

Maar alle voorzorgsmaatregelen mochten niet baten. De stroming in het midden bleek te sterk voor de ter tafel liggende constructie. Een voorstel van Fonseca om de brug niet met een rechte overspanning maar met bogen te construeren, werd afgekeurd. In 1642 waren dertien van de afgesproken vijfentwintig pijlers gereed; verder zag de aannemer geen kans om te komen, ondanks een eigen investering van 40.000 gulden aan extra steen. Hij nam ontslag, procedeerde jarenlang tegen de WIC over zijn honorarium en de onderneming leek mislukt. 'Hiermee was een tonne gouts vruchteloos in het water verspilt', verzuchtte Johan Nieuwhof in zijn *Gedenkwaardige Reize* (Nieuwhof, *op. cit.*, p. 17).

Eerlijkheidshalve gewaagt hij vervolgens van de afloop: de WIC schreef eind-1643 een snierende brief, waar of de gouverneur met zijn mooie brugplan nu wel bleef, waarop deze uit eigen zak nieuwe constructeurs en materiaal bekostigde. Het totale aantal pijlers werd op twintig bepaald. Aan de voet van de voltooide stenen pijlers bouwde men een hardhouten waterkering en de nog resterende zeven werden eveneens van hout gemaakt. De gouverneur inspecteerde de werkzaamheden dagelijks persoonlijk en binnen enkele weken was het project gereed. De houten pijlers bestonden uit twee rijen van acht 40 tot 50 voet lange stammen, die tegenover elkaar geplaatst elk één pier vormden.

In een archief van de federale universiteit in Recife trof ik in 1982 een vergeelde constructie-tekening van deze brug aan: 'Mapa da Ponte do Recife de Pernambuco' (afb. 7). Hierop staan niet alleen de houten en de stenen pijlers heel duidelijk van elkaar te on-

Afb. 6 Restanten van een hardstenen drempel en oude bakstenen muur in de wijk Várzea, waarvan verondersteld wordt, dat zij deel uitmaakten van een 17e-eeuws plantershuis.

staat, slopen de Hollanders in 1630 Olinda binnen. De aandacht voor de historische achtergronden van land en volk wordt in Pernambuco door de historici zeer levend gehouden. Zij streven naar directere en frequentere uitwisseling met Nederlandse collegae. Hun kennis over dit gemeenschappelijke verleden van hun land en het onze is groot. Het is de moeite waard, om de contacten die hierover met Brazilië in het algemeen en met Recife in het bijzonder zijn gegroeid, in deze zin uit te bouwen.

Afb. 8 Nossa Senhora da Graça, Olinda na de restauratie 1974-1978, waarbij de eind-16e-eeuwse situatie werd hersteld. Tekening Jorike Kroon 1982.

Summary

Recife, nowadays a city with over a million inhabitants on the north-east coast of Brazil, was once just a hamlet inhabited since ages by Indians. After its discovery in 1500 the Portugese built warehouses, a small school and a church and called the place 'Recife', i.e. 'good reception', because of its splendid natural harbour. In the neighbourhood several stout forts were built. It became a colony with trade in wood and sugar. In 1630 the region, of which Olinda situated at three miles from Recife was the capital, was conquered by the Dutch. The West India Company then succeeded in taking control over the renowned Brazillian treasures. During the government of Johan Mauritz, count of Nassau-Siegen (1637-1644) the town of Mauritsstad arose on the island Antonio Vaz in the estuary of the river Capibaribe opposite Recife. Both towns formed the basis of the present capital of Pernambuco.

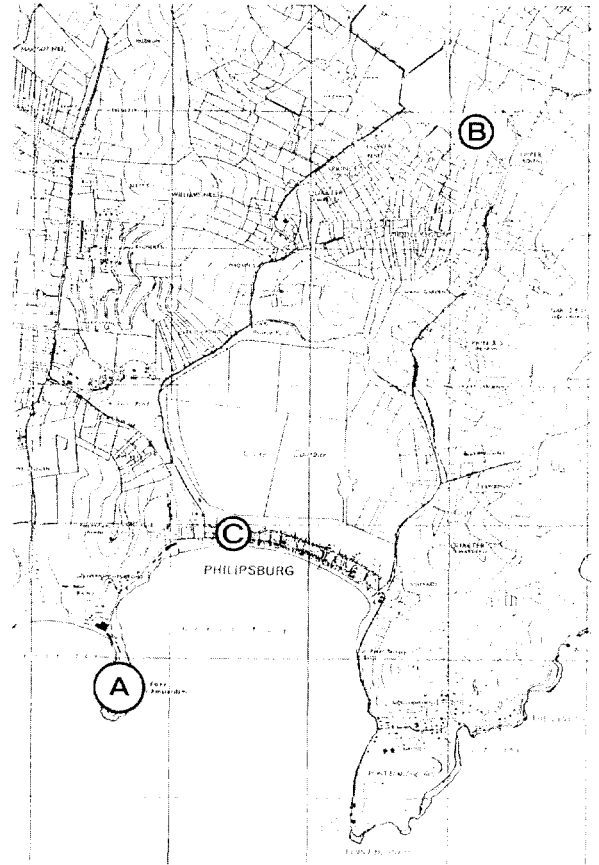

Fort Amsterdam. Archeologisch onderzoek op Sint Maarten, Nederlandse Antillen

Afb. 1 Detail topografische kaart 1:25.000 van Sint Maarten, versie 1971 (Topografische Dienst, Emmen). A Fort Amsterdam; B plantage Bishop Hill; C opgravingsterrein Philipsburg.

Vanaf 15 april tot 16 juni 1987 hebben opgravingen op het eiland Sint Maarten in de Nederlandse Antillen plaatsgevonden. Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd in een samenwerkingsproject van het Archeologisch-Antropologisch Instituut Nederlandse Antillen en de Afdeling Archeologie van de Dienst Openbare Werken Amsterdam, in opdracht van de Regering van de Nederlandse Antillen.¹ Aanleiding tot onderzoek was de start van de bebouwing van het schiereiland waarop de resten van het Fort Amsterdam gelegen zijn. Voor de opgraving werd toestemming en medewerking verleend door de eigenaar van de grond, Divi Hotels N.V. Het doel van het onderzoek was informatie te verzamelen over de archeologische overblijfselen rond en in Fort Amsterdam, de ruïnes zelf bouwkundig te documenteren en een inventariserende aanzet te geven voor toekomstig onderzoek naar de materiële cultuur op het eiland Sint Maarten gedurende de 17e en 18e eeuw. Op drie locaties werden op het eiland archeologische werkzaamheden uitgevoerd: het schiereiland met erop Fort Amsterdam (afb. 1A), de plantage Bishop Hill (afb. 1B) en een huisperceel in Philipsburg (afb. 1C). Ofschoon Fort Amsterdam het hoofddoel van het onderzoek was, is ook aandacht besteed aan de burgerlijke nederzetting Philipsburg, die zich vanaf circa 1740 vlak bij het fort ontwikkelde en een van de vele suikerplantages die in de 18e eeuw de economie van het eiland voor een belangrijk deel bepaalde. Door op deze wijze het functioneren van Fort Amsterdam in een breder kader te bestuderen werd verwacht een inzicht te verkrijgen in de drie etnische componenten, die in deze periode het eiland beheersten. Het acculturatieproces van Caribisch-Indiaanse, Afrikaanse en Europese culturen is het uiteindelijke thema van het onderzoek.

Voor de komst van de Europeanen in deze streken bestond de bevolking van Sint Maarten uit enige honderden Indianen, die in enige dorpen, direct gelegen aan zee, woonden.² Columbus zou in 1493 op zijn tweede tocht naar Amerika als eerste Europeaan het eiland niet bezocht, maar gezien hebben vanaf zijn schip. De Spanjaarden hebben waarschijnlijk, maar ook hier zijn geen duidelijke gegevens voor aanwezig, in de 16e eeuw het eiland verkend. Sint Maarten schrijft eerst geschiedenis in het begin van de 17e eeuw, wanneer Spanjaarden, Nederlanders, Fransen en Engelsen het eiland bezoeken om er zout te laden.³ Er is dan nog geen vaste vestiging. De schepen meerden af voor de Grote Baai, waarbij een uitgestrekte natuurlijke zoutpan was gelegen. Om deze zoutwinplaats te kunnen monopoliseren bouwden de Nederlanders er in 1631 een fort. Over deze activiteiten bestaan veel gegevens. Deze komen niet zo-

zeer uit Nederlandse maar uit Spaanse bronnen. Tijdens de aanleg van het fort rapporteerde namelijk de gouverneur don Enrique Enriquez de Sotomayor van Portorico aan Philips IV, de koning van Spanje, over de ontwikkelingen op Sint Maarten. Deze rapportages zijn nog voorhanden in het archief van Sevilla. Over de Nederlandse activiteiten rond de bouw van het fort staat het volgende vermeld: Op 23 november 1632 legde de Engelsman William Guine de volgende verklaring af voor de gouverneur: 'De Hollanders op het genoemde eiland (St. Martin) hebben een vesting gebouwd op een landtong, die bij de baai zelf in zee vooruitsteekt. Tot nog toe is deze vesting slechts gebouwd van planken en aarden wallen, maar men is (nu) bezig aan de zeekant stenen aan te brengen, terwijl men aan de landzijde een gracht gaat graven van zee tot zee, waardoor de genoemde vesting volmaakt geïsoleerd wordt. En in de vesting heeft men reeds een grote regenbak gemaakt en een kazerne voor de soldaten, die tot nog toe slechts honderd man tellen met hun gouverneur. De vesting heeft 34 bronzen en ijzeren stukken geschut . . .'.⁴

* J.M. Baart is hoofd van de in 1972 door de Gemeente Amsterdam opgerichte Afdeling Archeologie van de Dienst Openbare Werken Amsterdam. W. Krook en A. C. Lagerweij zijn als assistent-archeologen verbonden aan dezelfde afdeling archeologie.

Verder wordt de koning aanbevolen snel op te treden om te voorkomen dat de Nederlanders zich verder zouden versterken en zo moeilijk van het eiland te verdrijven zouden zijn. Deze informatie leidde er toe, dat de koning van Spanje besloot een vloot van 53 schepen uit te zenden met 1500 of 1600 infanteristen om het eiland terug te veroveren. De grote aandacht voor het eiland komt enerzijds voort uit strategische belangen en anderzijds vanwege de aantrekkelijke zoutwinning. Het was de bedoeling die handel in zout niet alleen in Europa, maar ook in Amerika zoveel mogelijk uit Nederlandse handen te houden en daarmee een beslissende economische slag toe te brengen in de oorlog.⁵ Deze grote troepenmacht veroverde vrij vlot het Nederlandse fort. De bezetting bleek slechts te bestaan uit 95 Nederlandse mannen, 2 vrouwen, 20 negers, 10 negerinnen en 1 Indiaanse vrouw.

Eerst in 1644 probeerden de Nederlanders onder leiding van Peter Stuyvesant, de latere gouverneur van Nieuw-Nederland (New York), het fort terug te veroveren. Met ongeveer 1000 manschappen, waaronder enige Indianen, deed hij een tevergeefse poging. De bezetting aan Spaanse zijde bestond uit 120 man. Tijdens deze gevechten stierf slechts één Spaanse militair, een vaandrig. Aan Nederlandse zijde waren er heel wat meer verliezen. Stuyvesant zelf werd door een kanonskogel getroffen, hetgeen hem een been kostte.⁶

In 1648 werd echter zonder gevechtshandelingen bij het beëindigen van de 80-jarige oorlog Sint Maarten

weer terug gegeven aan de Nederlanders.⁷ Voor de overdracht hadden Spaanse werklieden uit Puerto Rico het fort voor een aanzienlijk deel afgebroken. Sint Maarten werd verdeeld in een Nederlands en een Frans deel.⁸ In 1736 liet gouverneur Philips het Spaanse fort restaureren. Na deze opknappbeurt werd het bouwwerk in 1737 officieel omgedoopt in Fort Amsterdam.⁹ Vanaf 1738 tot 1795 vergaderde hier de eilandsraad en bezat het fort een voornamelijk representatieve functie. In 1790 had het fort een bezetting van 1 luitenant, 2 korporaa's, 11 soldaten en 1 tamboer. Deze 15 manschappen konden uiteraard niet voorkomen, dat in 1795 de Fransen met 400 man het fort innamen. Zij wilden voorkomen, dat de Engelsen op het Nederlandse gedeelte van het eiland zouden landen. Dit gebeurde evenwel toch in 1810. Na een onderbreking van 1801 tot 1810, toen Sint Maarten weer in Nederlands bezit kwam, werd Sint Maarten Engels tot 1816.¹⁰ Vooral tijdens deze jaren is Fort Amsterdam intensief gebruikt als huisvesting van de Engelse troepen. Dit was tevens de laatste periode van Fort Amsterdam als militair bolwerk.

De burgerlijke nederzetting, die zich bij Fort Amsterdam ontwikkelde, heeft een eigen geschiedenis. Aanvankelijk woonden enige ambachtslieden op het verdedigbare schiereiland direct bij het fort. Ten behoeve van de voedselvoorziening kunnen enige agrarische activiteiten vermeld worden in de omgeving van Fresh Pound, een zoetwater meertje niet ver van het fort. In 1632 was er een klein dorpje, men moet zich hierbij enkele stenen huizen voorstellen, gelegen op de landengte tussen de Grote Baai en de Grote Zoutpan. Op deze plaats ontstond een uitgebreide nederzetting, gesticht door gouverneur Philips in 1734.

De derde component bestaat uit de aanleg van plantages. In de 17e eeuw werd wat tabak verbouwd. De opkomst van de grote suiker- en katoenplantages vond plaats in het tweede kwart van de 18e eeuw. In 1736 telde het Nederlandse deel van het eiland 35 van dergelijke plantages met een gezamenlijke bevolking van 1382 negerlagen en 579 vrije burgers. De opgravingen hebben vooral plaatsgevonden rond de fortmuren.¹¹ In het bijzonder leverden de onderzoekingsleuven, gegraven langs de westmuur van het fort, een grote hoeveelheid gegevens betreffende de bezettingsgeschiedenis van het fort. In tegenstelling tot de zuidmuur, die bijna geheel geërodeerd is, staat de westmuur, ofschoon begroeid met agaven en mimosa, er nog vrij goed bij (afb. 2). Ook het zuidwestelijke bastion is voor een groot deel nog in goede staat (afb. 3). Het toont muurwerk gemaakt van rijkalksteen, dat door de Spanjaarden in 1634 gebruikt werd voor de bouw van het fort. Bij de bouw is waarschijnlijk voor een deel gebruik gemaakt van de opgeworpen wallen uit de Nederlandse periode (1631-

Afb. 2 Het in tekening brengen van de westmuur van Fort Amsterdam (foto Afdeling Archeologie, Dienst Openbare Werken Amsterdam).

Afb. 3 Documentatietekening van een gedeelte van de westmuur van het zuid-westelijke bastion Fort Amsterdam (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

1633). De hoge aarden wallen zijn bekleed met rechthoekig gezaagde blokken. De legenda bij een kaartje van het fort uit 1634 geeft de plaats aan waar de steengroeve en kalkovens gelegen waren (afb. 4, P en Q). De rijkalksteen blijkt afkomstig uit een groeve gelegen op de waterlijn direct aan de voet van de rots die het schiereiland vormt. De kalkovens, waar wellicht dezelfde steen gebruikt werd, staan eveneens niet ver van het fort verwijderd. De bekleding van de wallen bestaat uit horizontale blokken, direct op de rots geplaatst, afgewisseld met smalle ankerblokken, die in de aarden wal steken (afb. 3). In het midden van de westmuur is een ontlastingsboog van platte Spaanse tegels gemetseld, die de afvoer van een latrine vormt.

Er is een tweede deel van de oorspronkelijke vestingwerken bewaard gebleven. Het is een aanzienlijk deel van de noordmuur en het noord-oostelijke bas-

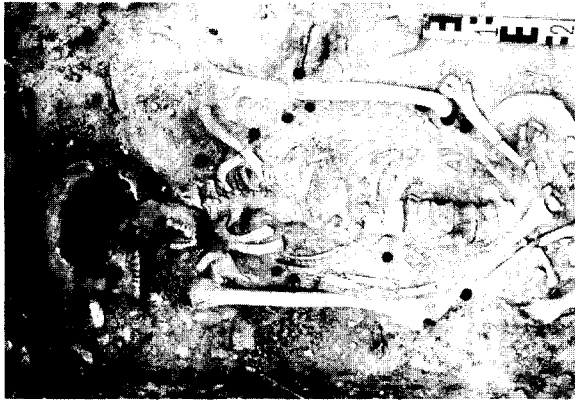
Afb. 4 Een door de Spanjaarden vervaardigd kaartje uit 1634 van Fort Amsterdam en bebouwing (Archivo Gen. de Indias, Sevilla, Spanje). Binnen het fort: A commandantswoning/soldatenbarakken/keuken; B waterreservoirs (cisternen); C kruithuis; D kruithuizen; E kerk; F magazijn; G smederij; H ovens. Buiten het fort: I ziekenzaal; h platform; L loopgraven; M observatieposten; N loopgraaf; O observatiepost; P steengroeve; Q kalkovens; R zoutpan; S lagune; T observatieheuvels; U lagune.

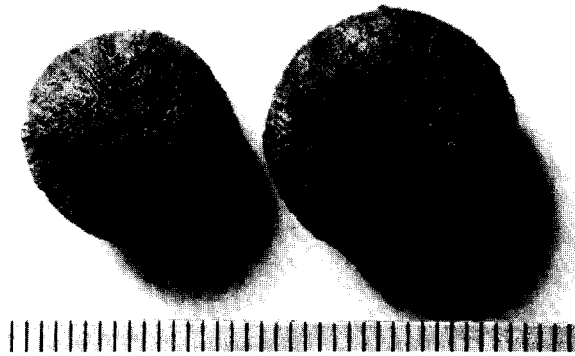
tion. Aan de voet van deze walmuur werden nog enige met grond en humus bedekte blokken van de in 1647 door de Spanjaarden geslechte muurdelen opgegraven. Er was kennelijk geen tijd genoeg geweest het sloopwerk geheel af te maken. Men moet midden tijdens de werkzaamheden gestopt zijn. De fortaanleg maakt een zeer systematische indruk en is duidelijk geen improvisatiewerk. De archieven in Sevilla vermelden de Fransman Jacques de Beste Vesterin als architect.¹² De bovenzijde van de half afgebroken muren zijn later versterkt met zwarte breuksteen, waartussen vele fragmenten van Spaanse tegels en kruiken gemetseld zijn. Deze werkzaamheden zijn toe te schrijven aan de restauratieperiode van Philips in 1736. Hij gebruikte naast de breuksteen voorhanden liggend puin uit de Spaanse periode (1633-1648). Een fraai gedeelte van het fort bestaat uit het nog gekanteelde zuid-oostelijke bastion, dat in tegenstelling tot de uit het met rijkalksteen opgetrokken Spaanse deel, geheel gebouwd is van zwarte breuksteen. Om deze reden moet dit deel uit een latere restauratieperiode stammen. Ofschoon dit bastion nog niet onderzocht is, lijkt de hypothese, dat het eveneens uit de periode van herstellingen onder gouverneur Philips uit 1736 dateert, het meest gewettigd. Een kleiner restant van dergelijk muurwerk werd bovenop de noordwal aangetroffen en moet daarom ook restauratiewerk zijn. Binnen het fort hebben een commandantswoning met er aan vastgebouwd een soldatenbarak, een keuken, smidse, hospitaal, kerk en regenbakken gestaan (afb. 4). Slechts deze regenbakken zijn nog min of meer intact.

De onderzoekssleuven langs de wetsmuur van het fort waren het meest informatief. Er werden cultuurlagen aangetroffen variërend van enige decimeters tot meer dan een meter al naar gelang de golvende rotsbodem. Aan de voet van het zuid-westelijke bastion kwam in de onderzoekssleuf een skelet te voorschijn van een man (afb. 5). Rijen van koperdraad gevlochten knopen ter hoogte van de borst en het bekken gaven aan, dat de man met wambuis aan begraven werd (afb. 6). Het Spaanse vondstmateriaal bij het skelet wijst er op, dat het om een begraving uit de Spaanse tijd ging. Bovendien waren ook de knopen die bij het skelet werden opgegraven eveneens van Spaanse origine. Uit de verslagen van de gevechten tussen de Spanjaarden en Stuyvesant in 1644 weten we, dat slechts een vaandrig aan Spaanse zijde is gesneuveld.¹³ De ongebruikelijke plaats van de begraving en bovenstaande gegevens maken het aannemelijk, dat het hier gaat om het skelet van deze vaandrig. De opbouw van de opgegraven cultuurlagen geeft het volgende beeld. De Nederlanders moeten in 1631 de aarden wallen op de kale rots opgeworpen hebben. Op de rotsbodem werd een bescheiden aan-

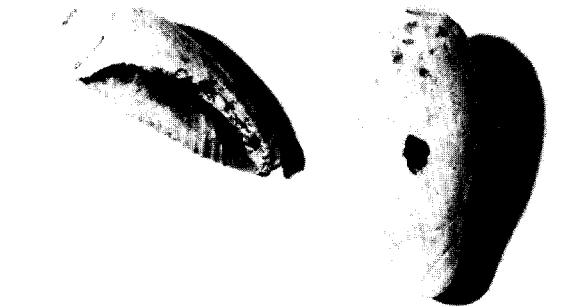
Afb. 5 Het opgegraven skelet van een Spaanse vaandrig die aan de voet van de noordmuur van het zuid-westelijke bastion was begraven (foto Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

Afb. 6 Twee knopen van gevlochten koperdraad zoals werden aangetroffen in het graf van de Spaanse vaandrig (foto Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

Afb. 7 Indiaanse schelpsieraden die werden opgegraven in de Spaanse afvallagen (foto Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

Afb. 8 Tussen de bodemvondsten uit de vroeg 19e-eeuwse Engelse cultuurlaag bevond zich een fraaie pijp van negeraardewerk (foto Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

tal fragmenten van Nederlands rood aardewerk, majolica en pijpen aangetroffen. Het is het resultaat van twee jaar bewoning afkomstig van de ruim honderd bewoners van het fort. De Spaanse afvallagen zijn echter beduidend dikker, soms dertig tot vijftig cm. Naast een grote hoeveelheid Spaans en Portugees aardewerk, majolica en faience kwamen ook fragmenten van Indiaans aardewerk en schelpsieraden te voorschijn (afb. 7). Deze laatste vondsten wijzen er op, dat tijdens de Spaanse bezetting (1633-1648) ook Indianen aanwezig geweest moeten zijn. Het betreft hier de laatste autochtone Indianenbevolking van Sint Maarten of Indianen van een van de omliggende eilanden, die door de Spanjaarden meegevoerd zijn voor het verrichten van hand- en spandiensten in en bij het fort. De aardewerkcultuur verwijst naar lokale of regionale herkomst. Het gaat in ieder geval niet om Indianenslaven aangevoerd van het vaste land. In de Spaanse cultuurlagen zijn kuilen ingegraven met 18e-eeuws vondstmateriaal afkomstig van de Nederlandse bezetting. Zoals hierboven is aangegeven behoren deze materiële resten tot de periode, dat de eilandsraad hier resideerde. Onder de vondsten bevindt zich onder andere een fraai fragment van een Chinees bord, beschilderd in blauw, rood en goud. Het is het wat duurdere tafelgerei uit die tijd, dat gebruikt zal zijn bij een van de diners van de eilandsraad.¹⁴ De bovenste en daarmee recentste cultuurlaag bestond uit de resten van de activiteiten van de Engelse bezetting (1810-1816). De vondsten van talloze fraaie uniformknopen (volgens de *inprint* op de achterzijde in Manchester en Londen vervaardigd), een grote hoeveelheid vuurwapenonderdelen, Engelse keramiek en pijpen wijzen hier op.¹⁵ Onder de keramiekvondsten bevonden zich ook fragmenten van kookpotten en een fraaie pijp van negeraardewerk (afb. 8).

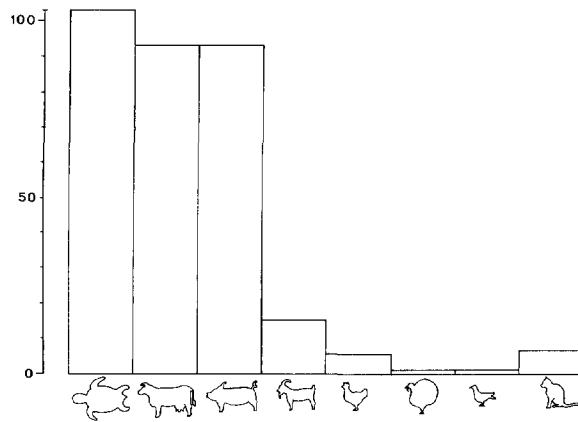
Het ontbreken van nog jongere cultuurlagen komt overeen met de historische informatie, welke na 1816 geen regelmatige militaire activiteit op het fort meer aangeeft. Op het binnenterrein zijn niet zulke dikke cultuurlagen afgezet als langs de buitenzijde van de wallen. Op sommige plaatsen zijn de cultuurlagen geheel afwezig; er zijn evenwel ook plaatsen, die mogelijkheden bieden voor het verzamelen van informatie over de bewoning binnen het fort.

Fort Amsterdam is eigenlijk na 1816 een romantisch monument geworden voor de bevolking van het eiland Sint Maarten. De huidige activiteiten rond het fort in de recreatieve sector getuigen van een nieuwe periode waarin economie en recreatie hand in hand gaan en waarbij de fort-ruïnes een nieuwe rol kunnen spelen.

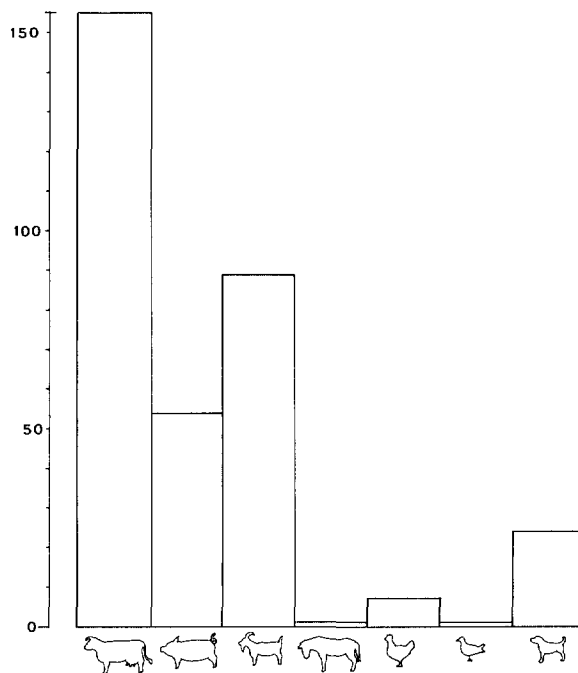
Om de betekenis van de materiële resten van en bij het fort ten opzichte van de bewoningsgeschiedenis

Afb. 9a Kwantitatief overzicht van de opgegraven botten uit de Nederlands Spaanse periode (1631-1648). De aantallen representeren het totaal van de botten per soort (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

Afb. 9b Kwantitatief overzicht van de opgegraven botten uit de Engels/Franse periode (1780-1820). De aantallen representeren het totaal van de botten per soort (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

van de overige delen van het eiland te kunnen bepalen zijn een tweetal verkenningen uitgevoerd. Op de suikerplantage Bishop Hill (afb. 1B) werd een oppervlakte *survey* gehouden. Deze plantage is gesticht in het begin van de 18e eeuw en is verlaten in het begin van de 19e eeuw. Nog steeds zijn delen van deze plantage, ofschoon sterk overgroeid, intact. Het is een monument van de bloeitijd van de plantage op Sint Maarten (circa 1725-1820). Het bestaat uit een plantagewoning met verdieping, een rosmolen, een windmolen, cisterne en direct aan de weg gelegen een aantal begravingen van negerslaven of vrijgelaten negerslaven. Deze graven zijn gemarkeerd door een reeks stenen in de vorm van de grafkuil met een grote schelp er tussen geplaatst. Op het plantage-terrein werd een vondstcomplex van aardewerk en glas verzameld uit de bloeiperiode van de plantage. Een opmerkelijk component onder de vele artefacten van Europese herkomst is een hoeveelheid negeraardewerk. Het zijn fragmenten van grote zwart gebakken kookpotten. Van deze productie wordt aangenomen,

dat zij op het eiland zelf door negervrouwen is vervaardigd.

De tweede verkenning vond plaats in Philipsburg, de hoofdplaats van het eiland Sint Maarten (afb. 1C). Op het perceel Frontstreet 118/Backstreet 20 werd een onderzoekssleuf gegraven. Resten van een 18e-eeuwse bebouwing en vondsten lopend van circa 1730 tot 1820 werden gedocumenteerd. Daar naast de beide bovengenoemde vondstgroepen van de plantage Bishop Hill en het huisperceel in Philipsburg ook een dergelijke vondstgroep bij het Fort Amsterdam geborgen is, kan in de uitwerking van de gegevens een vergelijking opgesteld worden van de materiële cultuur in het fort, de civiele nederzetting Philipsburg en de plantage Bishop Hill. Bovendien lijkt het mogelijk met het geheel van opgesomde gegevens uit de periode 1631-1820 de opkomst van de Europese cultuur, het verdwijnen van de Indianen-cultuur en het verschijnen van de Afrikaanse cultuur te bestuderen.

Het onderzoek in Philipsburg leverde nog een ander interessant resultaat op. Gescheiden door een dunne afzetting van strandzand kwam onder de Europese bewoning een pre-Columbiaanse nederzetting te voorschijn, globaal dateerbaar tussen 1000 en 1500. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of er wellicht enig verband bestaat tussen het einde van de nederzetting en de komst van Europeanen. De eerste indruk was, dat dit niet het geval was, daar onder de verzamelde artefacten, rood en zwart beschilderd aardewerk, bakplaten en talrijke kalkstenen bijlen, zich geen Europese artefacten bevonden.¹⁶ De typologie van dit Indiaanse aardewerk is nog te weinig bestudeerd om een exacte datering te geven. Wel kan gesteld worden dat deze aardewerkcultuur zich uitstreckte over de andere Bovenwindse eilanden.

Als eerste inventarisatiemodellen kunnen in een diachronisch perspectief enige botten- en aardewerkstudies gepresenteerd worden¹⁷ (afb. 9a en b). Wanneer de botinventarisaties uit de eerste Nederlands Spaanse periode van 1631-1648 (afb. 9a) en die uit de periode 1780-1820 met voornamelijk Engels vondstmateriaal van 1810-1816 (afb. 9b) vergeleken worden dan kunnen de volgende aspecten genoemd worden. Allereerst blijkt, dat in het consumptiepatroon van de Spanjaarden en Nederlanders in aanvang een hoog percentage zeeschildpad aanwezig is, terwijl deze in de Engelse periode geheel ontbreekt. De conclusie is gerechtvaardigd, dat het oecologisch evenwicht duidelijk verstoord is door de intensieve vangsten in de 17e eeuw door de Europese bezetting. Ook in de pre-Columbiaanse tijd werd de zeeschildpad door de Indianen genuttigd, echter zonder negatieve uitwerking voor de populatie van de zeeschildpadden. Wanneer tijdens de gevechten om het fort in 1633

	spaanse periode 1633-1648	engels / franse periode 1780-1820
opslag transport		
toe-bereiden		
koken		
eten drinken		

Afb. 10 Kwalitatief overzicht van het opgegraven aardewerk naar functie uit de Spaanse periode (1633-1648) en de Engels/Franse periode (1780-1820) (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

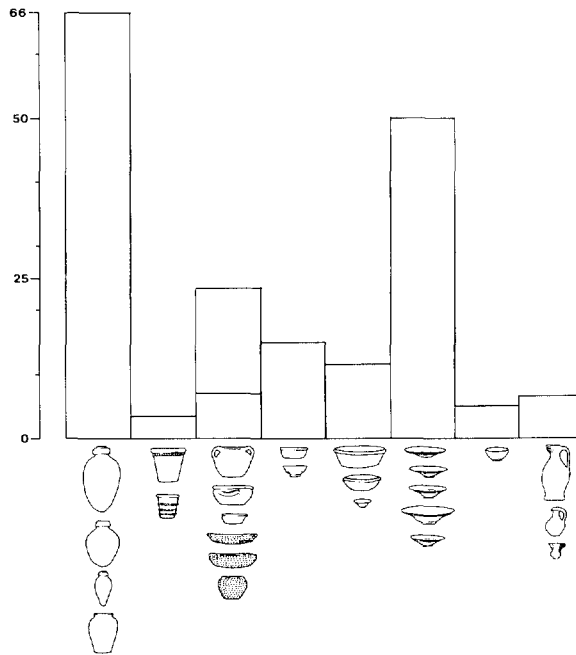
tussen de Nederlanders en Spanjaarden een Spaanse verkenningpatrouille wordt uitgezonden, treft men een achtergelaten Nederlands bootje aan dat is gevuld met deze schildpadden.¹⁸ Naast vlees voor consumptie waren de schilden van zeeschildpadden een interessant artikel. In Nederland werden deze namelijk als grondstof voor luxe-artikelen gebruikt. Glad gepolijst en ingelegd geeft de rood gevlamde kleur van dit materiaal een fraai effect aan kunstkabinetten en schilderijlijsten. Het vlees van koe en varken werd ingezouten op de schepen meegenomen. In de Spaanse tijd lijken beide soorten gelijkmatig gegeten, terwijl in de Engelse periode rundvlees de voorkeur had. De consumptie van bok en geit neemt in de loop van de tijd sterk toe. De vegetatie op Sint Maarten nodigt uit tot het houden van bokken en geiten. Koeien, varkens en paarden werden vanaf het begin van de Europese vestiging op het eiland ingevoerd. Het paard diende niet voor consumptie, maar als trek- en rijdier. Het ontbreken van paardebotten in de periode 1631-1648 wordt gecompenseerd door de vondsten van hoefijzers. Kippebotten zijn gelijkmatig voorhanden en duiven werden plaatselijk gejaagd. Kalkoen lijkt alleen door de Spanjaarden gegeten en is wellicht uit Spanje aangevoerd. Kattebotten komen alleen voor in de Spaanse periode en hondebotten alleen in de Engelse. Aan deze laatste gegevens hoeft wellicht niet zoveel waarde toegekend te worden, daar het om enige botten gaat en bovendien nog van een enkel exemplaar. In de staafdiagrammen zijn de aantallen botten weergegeven en niet het minimum zeker aanwezige exemplaren.

De kwalitatieve aardewerkmodellen, ingedeeld naar functie, geven informatie over het dagelijks leven in het fort (afb. 10). In grote amforen werd tijdens de Spaanse bezetting olijfolie bewaard. In de keuken werd in aardewerk vijzels kruiden, wellicht plaatse-

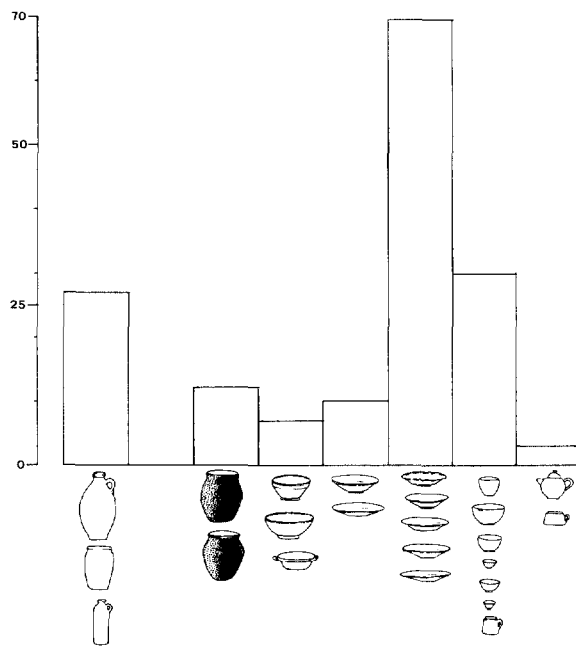
lijk bij het fort verbouwd, fijn gestampt. Rode aardewerk kookpotten werden te zamen met kleine potten en schalen van Indiaans aardewerk naast elkaar gebruikt. De aanwezigheid van dit Indiaans aardewerk is zeer interessant. Het duidt niet alleen op de aanwezigheid van een Indiaanse populatie, maar wellicht ook op het bereiden van inheemse spijzen als maniok en mais voor de Spaanse soldaten.¹⁹ In de brieven door de commandant vanuit Sint Maarten gezonden naar Spanje wordt regelmatig geklaagd over gebrek aan voedsel en de schaarse fouragering vanuit Spanje. Opvallend is verder de aanwezigheid van een grote en gevarieerde hoeveelheid tafelgerei. Er werd gegeten van borden van Portugese faience, vervaardigd in Lissabon. Nu was Lissabon de haven, waar menig Spaans schip op zijn tocht naar Amerika nog eerst fourageerde. Verder kunnen Spaanse majolica schalen, koppen, kannen en kruiken vermeld worden. De Spaanse soldaten aten dus in de vreemde juist als thuis met een zelfde soort tafelgerei. Ditzelfde verschijnsel is ook te constateren bij de Nederlandse immigranten in New York (Nieuw Amsterdam) in de 17e eeuw.²⁰ Eerder zou men verwachten, dat dit breekbare tafelgerei per schip niet meegenomen zou zijn en een terugval in deze sector van de materiële cultuur zou kunnen worden waargenomen.

Dit lijkt niet het geval. In de vreemde wil men kennelijk juist zoals thuis dineren. Het kwalitatieve model uit de Engelse periode laat eveneens voor opslag van water aardewerk kruiken zien. Het zijn producten vooral van het in dit artikel gespecialiseerde Duitse pottenbakkerscentrum Frechen. In deze tijd werd door de Europese bevolking bijna uitsluitend in metalen potten gekookt. In de sector koken komen dan ook alleen zwarte aardewerk potten voor die lokaal gemaakt zijn door negervrouwen. Als tafelgerei zijn vooral borden, koppen en bij uitzondering theepot-

Afb. 11a Kwantitatief overzicht van het opgegraven aardewerk naar functie uit de Spaanse periode (1633-1648). De aantallen representeren het totaal van de minimaal reconstrueerbare exemplaren (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

Afb. 11b Kwantitatief overzicht van het opgegraven aardewerk naar functie uit de Engels/Franse periode (1780-1820). De aantallen representeren het totaal van de minimaal reconstrueerbare exemplaren (Afdeling Archeologie, DOW Amsterdam).

ten gebruikt. Het zijn produkten aangevoerd uit de Engelse geïndustrialiseerde aardewerkfabrieken.²¹ De kwantitatieve inventarisatielijsten (afb. 11a en b) laten in beide behandelde perioden met een grote hoeveelheid borden een onverwachte aandacht voor een tafelcultuur zien. Belangrijk voor de opslag van drinkwater waren de voorraadpotten en kruiken. Ook blijkt uit deze inventarisaties dat de percentages Indiaans en neger aardewerk niet erg groot is. De vormen wijzen echter wel op speciale functies bij de voedselbereiding. In de modellen zijn deze beide produktiesoorten gestippeld aangegeven. Eenzelfde aardewerkcomplex werd verzameld op de suikerplantage Bishop Hill. Het geeft een identiek

beeld van een gevarieerd samengestelde en zeker niet armelijke tafelcultuur, ofschoon echt lux tafelgoed ontbreekt. De suikerplantages met hun behoorlijke investeringen in huizen, molens en andere industriële ruimten geven blijk van een zekere welvaart.²² Aan de inrichting van dit soort plantages werd dan ook de voorkeur gegeven boven de aanvankelijke aanleg in de 17e eeuw van tabaksplantages.

Summary

Because of new-construction recreation projects the original stronghold of Fort Amsterdam, situated in the peninsula of the island of Sint Maarten in the Netherlands Antilles, was threatened. With the permission of the owner of the site an archeological survey in and near Fort Amsterdam was carried out by the Archeological-Anthropological Institute Netherlands Antilles in association with the Department of Archeology of the Office of Public Works Amsterdam by order of the Government of the Netherlands Antilles. Though financial means and available time were limited, it was possible to document the remaining walls of the fortress, to reconstruct the building history and to get some idea of the material culture of the successive periods of habitation of Fort Amsterdam. Interesting finds were made from the first Dutch period (1631-1633), the Spanish period (1633-1648), the second Dutch period (1648-1795), the French period (1795-1801), the third Dutch period (1801-1810) and the English period (1810-1816). Among the Spanish finds there were earthenware and objects of Indian origin. Among the English finds there was further negro earthenware manufactured locally. For the first time it was possible to study the process of acculturation of Caribian-Indian, African and European cultures. As a result of two observations material for comparison could be collected from the material sediments of the sugar plantation of Bishop Hill (c. 1750-1820) and the civil settlement of Philipsburg from 1740 till 1820. The way Fort Amsterdam was operating could thus be placed within a larger complex.

Noten

1. Drs. E. N. Ayubi: 'Projektvoorstel Archeologische Survey van Fort Amsterdam te Sint Maarten, Nederlandse Antillen, Archeologisch-Antropologisch Instituut Nederlandse Antillen', Curaçao 1987.
2. Manuscript M. Sypkens Smit, 1986, 60: de nederzettingen Philipsburg, Cupecoy Bay en Baie Rouge. Hierbij wil ik de heer Sypkens Smit bedanken voor de bereidwillige medewerking aan de voorbereiding van het onderzoek en het ter beschikking stellen van zijn manuscript.
3. Hartog 1965, 33.
4. Wright 1934, 270-271.
5. Israel 1986, 20-21 en 92-93.
6. Goslinga 1971, 280-281; Wright 1935, 203.
7. Hamelberg 1979, 30-32.
8. De Smidt en Van der Lee 1979, 3-6.
9. Hartog 1987/88, 32-33.
10. Ibidem 35.
11. Baart 1978 (2), 130-132.
12. Wright 1934, 292.
13. Wright 1935, 203.
14. Baart e.a. 1986, 92-107.
15. Baart 1987 (1), 85, afb. 3.
16. Rouse en Allaire 1978, 459-465.
17. Determinaties Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie: zoogdierresten: M. Seeman; vissen/zeeschildpad: H. van der Klift; vogels: C. H. Maliepaard.
18. Wright 1934, 289.
19. Haviser 1987, 55.
20. Baart 1987, 55.
21. Baart 1986, 92-107: Creamware, Pearlware en Whiteware.
22. De Jong 1966, 15.
23. Menkman 1942, 34.

Literatuurlijst

- J. M. Baart, W. Krook en A. C. Lagerweij, 'Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat', in: J. B. Kist e.a. red., *Van VOC tot Werkspoor*, Utrecht 1986, 81-143.
- J. M. Baart, 'Dutch Material Civilisation: Daily Life Between 1650-1776. Evidence From Archeology', in: R. H. Blackburn and N. A. Kelly, *New World Dutch Studies*, Albany 1987, 1-11.
- J. M. Baart, 'Opgravingen Fort Amsterdam te Sint Maarten', *Werk in Uitvoering* 7/8, jrg. 37, Amsterdam 1987 (1), 84-85.
- J. M. Baart, 'Belangrijke vondsten bij opgravingen op Sint Maarten', *Werk in Uitvoering* 12, jrg. 37, Amsterdam 1987 (2), 130-132.
- C. C. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, Assen 1971.
- H. J. Hamelberg, *De Nederlanders op de West-Indische Eilanden*, Amsterdam 1979.
- J. Hartog, *De Bovenwindse Eilanden*, Aruba 1965.
- J. Hartog, "'Fort Amsterdam'" op Sint Maarten. Het Oudste Fort van de Nederlandse Antillen', in: *Jaarboek 1987/88 Stichting Menno van Coehoorn*, 24-37.
- J. B. Haviser, *Amerindian Cultural Geography on Curaçao*, Amsterdam 1987.
- J. I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661*, Oxford 1986.
- P. M. de Jong, *De krimpende horizon van de Hollandse kooplieden. Hollands welvaren in het Caribisch zeegebied*, Assen 1966.
- W. R. Menkman, *De Nederlanders in het Caraïbisch Zeegebied, waarin vervat De Geschiedenis der Nederlandsche Antillen*, Amsterdam 1942.
- J. Rouse en L. Allaire, 'Caribbean', in: *Chronologies in New World Archeology*, New York 1978, 459-465.
- J. T. de Smid en T. van der Lee, *Publikaties en andere wetten betrekking hebbende op St. Maarten, St. Eustatius, Saba, 1648-1816*, Amsterdam 1979.
- M. P. Sypkens Smit, 'Archeologisch (Pre-Columbiaans) materiaal van Sint Maarten/Saint Martin', Hattem 1986, manuscript auteur.
- J. A. Wright, *Nederlandse Zeevaarders op de eilanden in de Caraïbische Zee en aan de kust van Columbia en Venezuela gedurende de jaren 1621-1648(9)*, Deel I 1621-1641, Utrecht 1934; Deel II 1635-1648(9), Utrecht 1935.

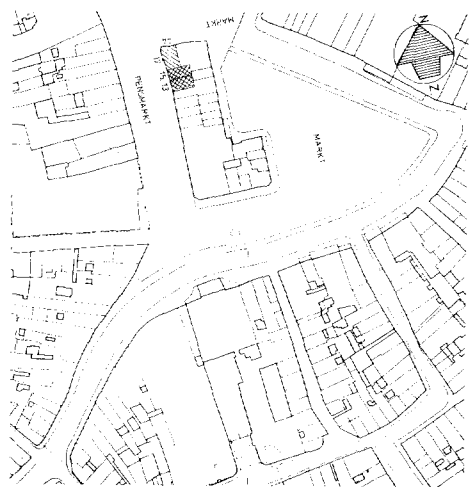

Monumentenberichten

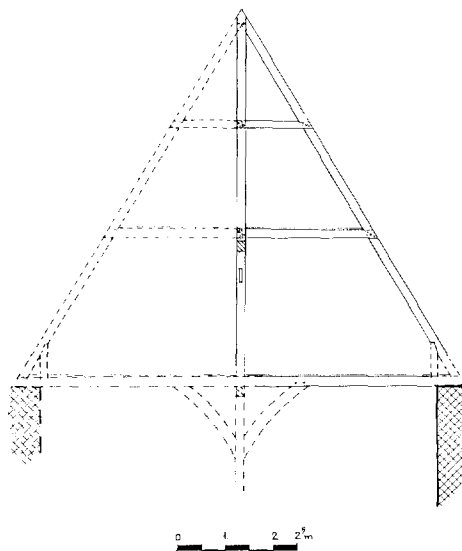
De kap van Pensmarkt 13-15 te 's-Hertogenbosch

In 1984 zijn de panden Pensmarkt 11 en 13, die deel uitmaken van het bouwblok op de Bossche markt (zie situatieschets, afb. 1) ingrijpend gerestaureerd. Ten behoeve van de Dienst Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft ir. J.W.G. Witmer tijdens de bouwactiviteiten een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. De hoofddoelstelling van het onderzoek was meer duidelijkheid te krijgen in de ouderdom en ontwikkeling van de bebouwing die hier zo merkwaardig op het marktplein is ontstaan. Vermoedelijk is het bouwblok gegroeid vanuit de Lakenhal waarvan reeds in 1329 sprake was.¹ Later, in begin van de 15e eeuw, bevonden zich hier ook het Broodhuis en het Vleeshuis.² Uit bouwhistorisch onderzoek van andere panden in het bouwblok blijkt dat op deze plaats in de eerste helft van de 14e eeuw stenen huizen zijn gebouwd. De panden Pensmarkt 13-15 zijn hier later tegenaan gebouwd. We zullen op de volledige uitwerking van het bouwhistorisch onderzoek moeten wachten om ons een volledig beeld te kunnen vormen.

Dit monumentenbericht betreft de dendrochronologische datering van de kapconstructie die onlangs door E. Jansma van het IPP te Amsterdam is verricht. De houtmonsters zijn afkomstig uit de nog slechts gedeeltelijk aanwezige eikehouten sporenkap. Vijf sporenparen, genummerd van 7 tot en met 11 waren nog min of meer volledig aanwezig (afb. 2, 3). Onderdelen van andere gespannen waren secundair verwerkt.

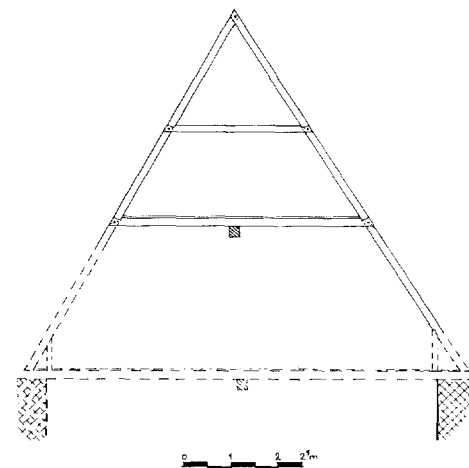
Afb. 1 Situatie panden Pensmarkt 13-15 te 's-Hertogenbosch op de huidige kadastrale kaart (tekening P. Manuhutu Dienst Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie 's-Hertogenbosch).

Afb. 2 Dwarsdoorsnede 7e kapspant met nokstijl. De gestippelde delen zijn gereconstrueerd (tekening P. Manuhutu naar een opmeting van H. Karsemeyer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en gegevens van de schrijver).

De sporengespannen hebben twee haanhouten die halfhouts met een halve zwaluwstaart met elkaar verbonden zijn. De verbindingen zijn voorzien van twee spijkers en een houten toognagel. De nokverbinding is halfhouts en bezit een houten toognagel. In de sterk verrotte dakvoet is in spant 7 nog een bouwspoor van vermoedelijk een standzoonconstructie waargenomen. Over de oplegging van de zolderbalklaag (= trekbalke van de kapconstructie) zijn we slecht ingelicht, omdat de bakstenen borstwering later vernieuwd is. Het met VII gemerkte gespan is nog voor de helft aanwezig. Het bezit een middenstijl die met pen- en gatconstructies verbonden is met de beide haanhouten en de top van beide sporen. Een langsbalk onder het onderste haanhout, geschoord tegen de nokstijl, zorgt voor het langsverband in de kap. De verbinding tussen de nokstijl en de zolderbalklaag kon niet worden onderzocht. Wel doet de aanwezigheid van een pengat met twee toognagels in de zolderbalk vermoeden dat de nokstijl een vervolg heeft gehad onder deze zolderbalklaag, zodat het pand een middenconstructie gehad heeft. De plaats van de oorspronkelijke voorgevel kon niet meer worden vastgesteld zodat deze op de doorsnedetekening gestippeld is weergegeven (afb. 2).

Uitgaande van het feit dat het 7e spant een nokstijl heeft kan worden aangenomen dat het

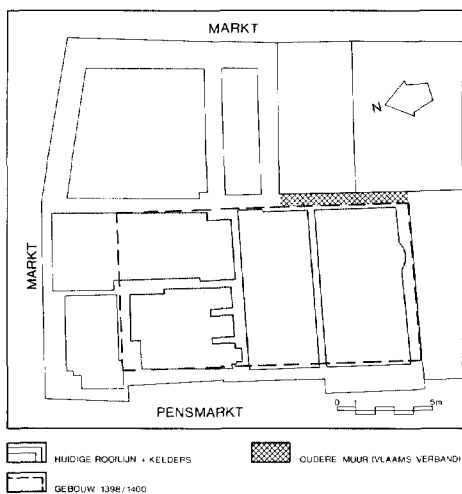
Afb. 3 Dwarsdoorsnede 8e-11e spant (tekening P. Manuhutu naar een opmeting van H. Karsemeyer en gegevens van de schrijver).

1e en 13e spant (mogelijk zelfs het 19e spant) eenzelfde constructie gehad heeft. Aangenomen dat er strijkspanten zijn toegepast komen we door een theoretische reconstructie tot een gebouw dat in plattegrond een omvang van $\pm 8,50 \times 11$ m (mogelijk 15,50 m) heeft. De nu nog aanwezige kelders van de buurpanden sluiten hier goed op aan. Het pand bestond uit begane grond en twee zolders. In de huidige (latere) kelders zijn sporen van een oudere kelder aangetroffen. Het zo te reconstrueren pand moet een bijzondere functie, waarschijnlijk in relatie met de hiervoor genoemde stedelijke handelsgebouwen gehad hebben.

Van de kap konden totaal 6 houtmonsters genomen worden. Omdat de afmetingen van de sporen beperkt zijn (16 tot 19 cm in het vierkant) bezat het meest bruikbare monster slechts 71 jaarringen hetgeen een minimaal aantal is voor een datering. Slechts één houtmonster kon derhalve betrouwbaar gedateerd worden: 1394 AD. Aangezien van dit monster de laatste 4 spintringen niet zichtbaar waren met de microscoop moet de veldatum van de boom op 1398 gesteld worden. De kap van de Pensmarkt 13-15 zal kort voor 1400 zijn geconstrueerd (afb. 4). Voor dit kaptypen is deze datering wat aan de late kant. De in de IJsselstreek aangetroffen vergelijkbare kappen zijn ca. 50 jaar ouder gedateerd.² De tot hetzelfde type behorende makelaarspanten uit Zuid-Brabant en Vlaanderen worden op basis van stylistische en archivalische gronden door H. Janse en L. DeVliegheer zelfs in de 13e en 14e eeuw gedateerd.³ De ouderdom van de kap van Pensmarkt 13-15 past hierdoor zeker niet in de hypothese dat de sporenkap met nokstijl en langsverband zich vanuit het zuiden naar het noorden (en oosten) heeft verspreid.

Op grond van slechts één gedateerd houtmonster mogen geen stellige uitspraken gedaan worden. De door toedoen van de restauratiearchitect J. van der Eerden uit documentaire overwegingen herplaatste spanten leveren helaas geen mogelijkheden tot aanvullende dateringen op. Om tot een beter verhaal over de ontwikkeling van de kapconstructies in de Neder-

Boekbesprekingen

Afb. 4 Reconstructie van de plattegrond van het laat-14e-eeuwse gebouw, weergegeven in de huidige bebouwing (tekening R. Claudemans Dienst Bouwhistorisch Onderzoek en Archeologie 's-Hertogenbosch naar gegevens van de schrijver).

landen te komen zal dendrochronologisch onderzoek van alle ons nog slechts in een beperkt aantal ter beschikking staande kapconstructies moeten worden verricht. Hier ligt een belangrijke taak voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

A. H. van Drunen
gemeentelijk bouwhistoricus
's-Hertogenbosch augustus 1988

Noten

1. A. F. O. van Sasse van Yssel, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 3 delen, 's-Hertogenbosch 1910-1914, deel 3, 528 e.v.
2. D. J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB* 86 (1987), 88 en van dezelfde auteur: 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd 2', *Bulletin KNOB* 87 (1988), 72.
3. H. Janse en L. DeVliegheer, 'Middeleeuwse bekappingsen in het vroegere graafschap Vlaanderen', *Bulletin Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen* 3 (1962), 38-40.

M. Kuipers

Bouwen in beton

Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1987; 219 p.; ISBN 90-12-05513-X; f 57,50

De titel van deze publikatie maakt onmiddellijk nieuwsgierig. Immers over de vooroorlogse experimenten van woningbouw in beton in Nederland is tot nu slechts incidenteel gepubliceerd. Alleen 'insiders' zullen weten, dat er behalve het Amsterdams Betondorp, op meerdere plaatsen in Nederland tijdens het interbellum 'betondorpen' zijn gebouwd. Voor de architectuurhistorische onderzoeker dus braakliggend terrein. Marieke Kuipers heeft met deze studie een begin gemaakt met de ontginning. Aanvankelijk concentreerde haar onderzoek zich op vraagstukken van architectuurhistorische en stedenbouwkundige aard over het Amsterdams Betondorp ter informatie van de Registratiecommissie (gevormd uit leden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg) in het kader van de opstelling van een lijst van 'bijzondere monumenten van jongere bouwkunst' (1850-1940). Tijdens het onderzoek kwam zoveel nieuw en onbekend materiaal naar boven, dat publikatie van het onderzoeksrapport voor de hand lag. Dat deze voornemens omgezet werden in een proefschrift, dat nog meer gegevens opleverde, is daarbij bovendien pure winst.

Het grensverleggend karakter van de studie, waarbij vanuit de *case-study* over het Amsterdams Betondorp een terreinverkenningsexercitie werd gemaakt naar het onbekende terrein van andere vingeroefeningen met beton in de sfeer van de volkshuisvesting, is in de handelseditie van het proefschrift gehandhaafd: het boek bestaat uit twee min of meer zelfstandige delen.

Deel I omvat het materiaal van de informatieve studie inzake het Betondorp. Omdat de ontstaansgeschiedenis van het Betondorp nauw samenhangt met enerzijds de ontwikkelingen in het plangebied Watergraafsmeer en anderzijds met de stadsuitbreiding en de gemeentelijke woningbouwpolitiek van Amsterdam, worden deze aspecten eerst besproken. Na deze onontbeerlijke 'inleiding', die de helft van deze *case-study* in beslag neemt, komt het in de jaren 1923-1928 gerealiseerde betonexperiment aan bod. Wat duidelijk blijkt uit de studie is, dat de economische omstandigheden en de volkshuisvestingspolitiek van de gemeente Amsterdam de voornaamste impulsen waren voor de uiteindelijke materiaalkeuze beton: de woningproductie moest snel en goedkoop zijn, de architectuur 'sober en esthetisch'.

Tegenover het specifiek op de Amsterdamse situatie gerichte Deel I staat het meer oriënteren-

de Deel II. Ook hier een uitvoerige 'inleiding' waarin diverse aspecten van het materiaal beton worden besproken, zoals de geschiedenis, het betonbedrijf en de industrialisatie. In algemene termen wordt vervolgens een aantal vroege betonexperimenten in de volkshuisvesting in Engeland, België en Duitsland ten tonele gevoerd, voordat in korte *case-studies* dergelijke experimenten in Rotterdam, Den Haag, Scheveningen, Utrecht, Den Bosch en Teteringen worden belicht. Tot slot volgt in vogelvlucht een aantal kleinere experimenten elders in Nederland.

De studie wordt afgesloten met twee interessante bijlagen. Bijlage I geeft de korte biografieën van tien architecten die betrokken zijn geweest bij deze vooroorlogse beton-experimenten in de volkswoningbouw; naast de bekende namen van J. Gratama, D. Greiner en J. B. van Loghem staan op dat lijstje ook de minder bekende namen van W. Greve jr., J. M. van Hardeveld, J. Hulsebosch, H. F. Mertens, J. H. Mulder jr., D. Roosenburg en H. W. Valk. In de tweede bijlage vindt de lezer een noodzakelijke korte technische verhandeling over de tijdens de experimente toegepaste systemen (monolietssystemen, montagebouw, betonblokkenbouw, skeletbouw).

Het uitgebreide notenapparaat (apart voor Deel I en II) en de uitvoerige literatuurlijst laten zien, dat voor dit onderzoek zeker geen beperking is opgelegd tot louter en alleen architectuurhistorische bronnen. De in de studie opgenomen illustraties (foto's, bouwtekeningen etc.) zijn *to the point*: ze verduidelijken de tekst. De grafische vormgeving van deze handelseditie van het proefschrift past bij de inhoud: sober en verzorgd.

Wellicht maakt de studie van Marieke Kuipers een zekere tweeslachtige indruk door het verschillend karakter van beide delen, maar dat neemt niet weg, dat met dit proefschrift een wezenlijke bijdrage is geleverd op het gebied van het vaderlands architectuuronderzoek. Op de eerste plaats is er een begin gemaakt met de ontsluiting van een nog braakliggend terrein binnen het onderzoek naar de architectuurhistorische en stedenbouwkundige merites van de volkswoningbouw tijdens het interbellum. Tevens en dat is de grootste verdienste van deze studie, is overduidelijk aangetoond, dat architectuur niet los gezien kan worden van andere praktijken, zoals economie, politiek, instituties en bouwtechnische ontwikkelingen.

W. de Natris

juni 1988

W. F. Denslagen

Omstreden herstel

Kritiek op het restaureren van Monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1987; 228 p.; afb.; ISBN 90-12-05432-X

Het onder bovenstaande titel door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gepubliceerde proefschrift van W. F. Denslagen telt 228 bladzijden met overwegend tweekolomstekt en 141 zwart-wit foto's. Het bevat na een inleiding vier hoofdstukken over de genoemde landen en een slotbeschouwing, gevolgd door een literatuuroverzicht, een *summary* en een register. De auteur begint de inleiding met het verslag van een schokkende ervaring op een tentoonstelling over romaanse kerken in Keulen. Daar bleek hem namelijk, dat het befaamde westwerk van de St. Pantaleon niet echt Ottoons was, maar een fantasievolle reconstructie uit 1890, zodat hij zich door de handboeken voelde misleid.

De lezer, die het werk niet eerst heeft doorgebladerd, hoopt al op een vervolg, waarin nog zoveel handboekmonumenten systematisch worden ontmaskerd, dat hij op grond van hun ware geelaat een zuiverder beeld krijgt aangeboden van de architectuur-geschiedenis. Hij blijft echter niet lang in het ongewisse, want na enige bespiegelingen te hebben gelezen wordt hij betrokken in de pennestrijd tussen de handhavers van de 'gegroeide toestand' van een monument en de voorstanders van 'herstel in oude luister'. Dat dit gevecht niet 70 jaar geleden is beslecht ten voordele van de behouders, zoals de gangbare mening luidt, bewijst de auteur met recente Nederlandse voorbeelden – waaronder Het Loo – die tonen, dat de reconstructielust nog volop aanwezig is. Mede in verband hiermee wordt de vraag gesteld of het conserveringsprincipe slechts een kortstondig leven in deze eeuw was beschoren of dat het even oud is als het restaureren zelf. Het antwoord op die vraag volgt uit het onderzoek naar de gedrukte getuigenissen uit de vier landen. België en Italië moesten bij gebrek aan relevante literatuur buiten beschouwing blijven.

Voor de hoofdstukken over Engeland, Frankrijk en Duitsland is veel materiaal bijeen gebracht, waaruit blijkt, dat 'herschepingen' sinds het eind van de 18e eeuw geregeld aanleiding gaven tot kritiek op de aantasting van een gebouw als historisch document. Tevens blijkt, dat in verband daarmee al spoedig werd gestreefd naar algemeen geldende richtlijnen voor monumentenherstel in conserverende zin. In Nederland waren er voor het midden van de vorige eeuw nog geen opzienbare restauraties, maar

het straatbeeld verloor door vernieuwingen zijn 'oud-Hollandse' karakter en dat bewoog de oudheidkundige Leemans al in 1844 tot kritiek. De eerste belangrijke discussie op het gebied van de monumentenzorg vond hier plaats in 1861, toen de kamerleden in debat gingen over de door Rose ontworpen ijzerconstructie voor de Ridderzaal. Drie jaar later keerde notaris Guillon te Roermond zich tegen de ingrijpende plannen van Cuypers voor de Munsterkerk. Vervolgens kwam architect Gosschalk in 1866 met Alberdingk Thijm in aanvaring, toen hij reconstructiewerk aan de ruïne van Brederode laakte.

De argumenten van de critici waren van verschillende aard, maar betroffen in feite het weren van elementen, die het beeld van het monument zouden vervalsen. Het duidelijkst verwoordde de Zutphense rechter VerLoren in 1879 dit standpunt, toen hij in een steekspel met De Stuers pleitte voor conservering met de noodzakelijke technische aanvullingen in neutrale vorm in plaats van herstel met toevoegingen in historische trant. VerLoren was dus eigenlijk al strenger dan de (K)NOB in 1917, want de befaamde Grondbeginselen voor restauratiewerk – behouden gaat voor vernieuwen – stonden aanvullingen toe in 'eigentijdse' geest. Daar dit laatste in het algemeen niet tot bevredigende resultaten leidde, nam de Bond in 1953 het standpunt in, dat reconstructie van zuiver ambachtelijke onderdelen in een overigens te conserveren hoofdmassa in principe niet verwerpelijk was. Per geval zou men moeten bezien welke oplossing op grond van de monumentale waarde van het object verantwoord kon worden geacht.

Degene, die het boek tot zover heeft gelezen, zal zich niet verbazen over de felle afwijzing van dat standpunt door de auteur, die van begin af aan zijn mening niet onder stoelen of banken stak en geen gelegenheid voorbij liet gaan om een ieder, die niet voor 100% zijn opvatting – uitsluitend conserverend restaureren – deelde, een veeg uit de pan te geven. Zo wordt Tillema berispt, omdat deze in zijn standaardwerk uit 1975 over de geschiedenis van de monumentenzorg genuanceerder oordeelt dan in een artikel uit 1938. En wanneer Tillema er op wijst, dat geen historicus zich kan onttrekken aan de invloed van zijn eigen tijd, reageert de auteur met: 'geschiedschrijving is het uitspreken van een oordeel na de zorgvuldige afweging van alle argumenten, zoals in een rechtspraak gebruikelijk is'. De juistheid van deze stelregel behoeft geen betoog, maar zelf handelt de auteur hiermede voortdurend in strijd.

Indien alle argumenten – buiten de technische en functionele aspecten – moeten worden afgewogen, dient men zich niet te beperken tot discussiestukken en foto's van vóór en na een restauratie, maar behoort door middel van op-

metingen en verslagen ook het bouwhistorisch onderzoek aan bod te komen. Een duidelijk voorbeeld van gebrek hieraan is de vermelding van de belangrijkste restauratie ca. 1900, die van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof. Daarbij wordt slechts gewezen op het niet reconstrueren van een makelaar in de kapconstructie, waaraan wordt toegevoegd: 'Het is bekend, dat C. H. Peters slordig was, maar zó slordig?' Een argeloze lezer denkt dan, dat de rest wel navolgend zal zijn en wordt in die mening gesterkt door plaatjes zonder commentaar van vóór de ontmanteling en na de gevelreconstructie. Het verslag in boekvorm uit 1907, waarin voor het eerst aan de hand van opgemeten en gefotografeerde bouwsporen verantwoording wordt afgelegd voor het herstellen van onderdelen, komt niet ter sprake.

Een soortgelijk lot ondergaat de restauratie van het huis aan de Drie Grachten in Amsterdam. Van de architect Jan de Meyer worden wel algemene opmerkingen uit 1940 aangehaald, maar diens uitvoerige verantwoording in *Bouwkunst* 1910 kent de auteur blijkbaar niet, want hij noemt driemaal 1929 als restauratiejaar. In dit geval was de bouwmassa intact en bleef de reconstructie beperkt tot trapjes op de zijtopgevel, deuromlijsting en kruiskozijnen. Met een dergelijke ingreep bij de restauratie in 1939 van het huis 'Dat Bolwerck' in Zutphen, stemde de KNOB-commissie in 1953 geheel in, gezien de hoge waarde van de laat-gotische architectuur en de onbelangrijkheid van de wijzigingen. Het vervangen van de 19e-eeuwse ramen wordt door de auteur uiteraard verontwaardigd afgevoerd. En ook ditmaal noemt hij niet de verantwoording door de restauratiearchitect A. A. Kok (*Heemschut* 1941).

Nu zou men mogen verwachten, dat het 'zorgvuldig afwegen van alle argumenten' ook zou gelden voor de afkeurende opmerkingen over de als voorbeeld genoemde restauraties en voor de theoretische standpunten omtrent 'conserverend restaureren', maar dat is niet het geval. De 'gegroeide toestand' is kennelijk een absolute waarde, want er wordt niet gerept over het verschil tussen een architectonische vernieuwing, een modernisering van enkele onderdelen en technisch lapwerk. Evenmin wordt bezien in hoeverre de kunsthistorische betekenis, de situering, de zeldzaamheid of juist de herhaling de wijze van aanpak zou kunnen beïnvloeden. De civieltechnische objecten komen in het geheel niet ter sprake en als stedbouwkundige monumentenzorg noemt de auteur slechts historiserend welstandstoezicht met betrekking tot straatwanden.

Daar het begrip 'conserverend restaureren' niet nader wordt toegelicht en zelfs geen enkel voorbeeld van dergelijk herstel wordt genoemd of afgebeeld, kan de lezer daaromtrent geen oordeel

vellen. Een theoretisch standpunt is geen uitgewerkte theorie en deze kan weer niet losstaan van de werkelijkheid i.c. de restauratie van de meest uiteenlopende objecten. Na het eenzijdige betoog vraagt men zich dan ook af, hoe de auteur, die sinds 1977 restauratieadviseur is bij de Rijksdienst, zelf handelt in de praktijk.

R. C. Hekker

augustus 1988

Medemblik

Provinciale Monumenten van Noord-Holland

Uitgave van het provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1988.

Tot de provincies, die op het ogenblik het meest actief zijn op het gebied van de monumentenzorg, behoort Noord-Holland. Sinds er op 24 maart 1980 door de provinciale staten van Noord-Holland een monumentenvordering is vastgesteld, kunnen de gedeputeerde staten, het dagelijks bestuur van de provincie, zaken en terreinen, wat betreft bestemming onroerend, op een monumentenlijst plaatsen en beschermen. Van die mogelijkheid wordt ook daadwerkelijk gebruik gemaakt en inmiddels zijn er een paar honderd provinciale monumenten.

Inmiddels verschenen ook de eerste delen van de reeks publikaties, die de provincie Noord-Holland over haar monumenten het licht wil doen zien. Na de eerste twee delen, gewijd aan Bennebroek an Barsingerhorn, in 1987, kwamen dit jaar achtereenvolgens die over de provinciale monumenten in Warmenhuizen en Medemblik gereed. Alle vier de publikaties kwamen tot stand na gedegen onderzoek door het eigen provinciaal bureau monumentenzorg, in nauw overleg met de desbetreffende gemeenten.

Met Medemblik heeft de provincie voor het eerst – na de bestudering van diverse dorpen met een geheel verschillend karakter – een stad systematisch op haar monumentwaardigheid doorgenomen. En wel een oude stad, met een belangwekkend verleden, waarin nog veel oude gebouwen te vinden zijn. De stad kende reeds zo'n 60 panden, die op de monumentenlijst van de rijksoverheid geplaatst zijn. Daaronder de meeste direct in het oog springende monumentale gebouwen zoals de laatgotische hervormde kerk, vele 17e-eeuwse trapgevels aan de Westerhaven en de Oosterhaven, de waag aan de Kaasmarkt, het v.m. gereformeerde weeshuis en het bekende kasteel Radboud. Al deze rijksmonumenten zijn te vinden binnen de twee beschermde stadsgezichten, die al in 1968 werden aangewezen. Een eigen gemeentelijke monumentenlijst heeft Medemblik niet.

De nu door de provincie opgestelde en gepubliceerde lijst geeft een goede aanvulling op de bo-

vengenoemde rijkslijst. 26 panden kregen het predikaat 'provinciaal monument'. De meeste van dit provinciale monumenten liggen aan straten, waar ook al de nodige rijksmonumenten aangetroffen worden: aan de Oosterhaven (14 rijksmonumenten, 7 provinciale monumenten), de Westerhaven (14 rijksmonumenten, 3 provinciale monumenten), de Nieuwstraat (6 rijksmonumenten, 2 provinciale monumenten), het Vooreiland (6 rijksmonumenten, 3 provinciale monumenten).

Wat voor soort(en) panden kwamen er nu op de provinciale lijst terecht? Allereerst valt op dat er nogal wat panden bij zijn, waar zich achter een 19e-eeuwse voorgevel een oudere kern bevindt. B.v. Oosterhaven 9, 19, 22, 30, 42, 46, 52; Westerhaven 22; Vooreiland 1 en 20; Nieuwstraat 45 en 61. Daarnaast kwam een enkel markant gebouw uit de 19e of 20e eeuw op de provinciale lijst: het v.m. N.S. station uit 1886/1887, voorbeeld van een in Noord-Holland zeldzaam geworden kopstation; een groot blokvormig herenhuis uit 1862 aan het Vooreiland 2 en Krop-hollers raadhuis uit 1904, stedenbouwkundig mooi gesitueerd aan het eind van de Nieuwstraat op een lage, kunstmatige verhoging. Met uitzondering van het postkantoor aan het Bagijnhof zijn er verder ook geen markante gebouwen uit de desbetreffende periode in de oude kern van Medemblik te vinden. Wel veel eenvoudige woonhuizen en panden met een gecombineerde woon/werkbestemming (b.v. winkel met woonhuis). Geen van deze panden en pandjes had kennelijk in de ogen van het provinciaal bureau monumentenzorg voldoende kwaliteiten in architectonisch-historisch, sociaal-historisch of stedenbouwkundig opzicht (drie belangrijke redenen om een pand tot monument te verklaren) om ze op de provinciale monumentenlijst te plaatsen. In geen van de gevallen gaat het om 'grote' architectuur, echter wel om panden met aardige details. Zoals de winkel/woonhuis panden met karakteristieke hoekoplossingen, zoals die eind vorige eeuw/begin deze eeuw gangbaar waren, op de hoek van Bagijnhof en Kruisstraat. Of het complex eenvoudige laagbouwwooningen aan de Konigshof in Amsterdamse School stijl.

Vergeleken met de voor Medemblik zeer summere monumentenbeschrijvingen op de rijkslijst, zijn de door F. E. Hellendoorn gemaakte monumentenbeschrijvingen op de provinciale lijst zonder meer uitgebreid te noemen. Zij beperkten zich bovendien niet tot een beschrijving van wat men ziet, maar geven ook, waar mogelijk, de nodige informatie over de geschiedenis. B.v. wanneer het desbetreffende pand voor het eerst wordt vermeld in schriftelijke bronnen (zoals koopcontracten of belastingregisters), of wie het liet bouwen, of welke bedrijvigheid er zoal in de loop der eeuwen plaats

vond. Elke beschrijving wordt, zoals gebruikelijk bij de tot nog toe verschenen Noordhollandse monumentenbeschrijvingen, afgesloten door een beknopte, duidelijke 'redengevende omschrijving'.

Ondanks de gelijke opzet valt de ene beschrijving veel langer uit dan de andere. Dat hangt kennelijk samen met de hoeveelheid gegevens, die verwerkt 'moest' worden. Een pand met een eenvoudige hoofdvorm, gebouwd uit slechts enkele bouwmaterialen en met weinig of geen versieringen, laat zich nu eenmaal doorgaans in minder woorden beschrijven dan een pand met een ingewikkelde bouwvorm, gebouwd uit een grote verscheidenheid aan bouwmaterialen en voorzien van veel ingewikkelde versieringen.

Wat opvalt is dat bij de beschrijving van diverse gevels uit de tweede helft van de 19e eeuw de term 'neo-maniërisme' wordt gebruikt in plaats van de term 'neo-rennaissance', die de afgelopen jaren zoveel gangbaarder is geworden. Geen onterechte keuze, wanneer men zich ervan bewust is dat de architectuur in kwestie meestal weinig heeft te doen met de vormgeving van de renaissance, maar veeleer met die van het wat jongere maniërisme. Echter voor de 'minder-ingewijde' lezer een lastige term. Wie b.v. te rade gaat in de MIP Handleiding 'Inventarisatie jongere bouwkunst' (verschenen in 1987 als uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Staatsuitgeverij in Den Haag) zal de term 'neo-maniërisme' daar niet aantreffen (wel het begrip 'neo-rennaissance').

Van alle panden die tot monument verklaard zijn, wordt in de publikatie een foto van het exterieur gegeven. Soms zijn er meerdere foto's, b.v. van aardige details, of van andere kanten dan de voorzijde. Ter vergelijking wordt er soms een foto (meestal een oude Ansicht) afgedrukt van een vroegere toestand, waarbij steeds weer opvalt hoezeer het straatbeeld de afgelopen 80 jaar is veranderd. Jammer is dat interieurfoto's nagenoeg ontbreken. En dat er geen plattegronden of andere opmetingstekeningen (opstanden; details zoals balkconstructies; profileringen van lijstwerk) gegeven werden. Maar wellicht zou het toevoegen van dergelijk beeldmateriaal de uitgave financieel te zwaar belasten. In theorie zou het in een latere fase kunnen worden toegevoegd. De uitgave is immers losbladig, en laat de mogelijkheid tot wijzigingen en aanvullingen toe.

Wie van de uitgave van de provinciale monumenten van Medemblik nader wil kennis nemen, kan terecht bij de diverse gemeentehuizen en openbare bibliotheken in de provincie. Voorts bij de bibliotheken van grote instellingen die zich bezig houden met de zorg voor of de bestudering van monumenten. Zoals de universiteiten, of, om een heel andere instelling te noemen, de bibliotheek van de NCM.

Met belangstelling kan men tegemoet zien naar nieuwe uitgaven betreffende de provinciale monumentenlijst van Noord-Holland. In voorbereiding is een deel, gewijd aan de kerken.

Carla Rogge

juli 1988

John G. Hurst, David S. Neal, H. J. E. van Beuningen, with contributions by Ann Clark

Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650

Rotterdam Papers VI. A contribution to medieval archaeology

Uitgegeven door de stichting 'Het Nederlands Gebruiksvoorwerp', Rotterdam 1986; 281 p.; afb.; ISBN 90-6918-009-x geb.

Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650 is een handboek voor de studie van het laat-middeleeuwse en post-middeleeuwse aardewerk, opgebouwd rond een beschrijving van een deel van de collectie Van Beuningen-de Vriese, welke enige jaren geleden door de Rotterdamse verzamelaar H. J. E. van Beuningen aan het Museum Boymans-Van Beuningen in Rotterdam in bruikleen is gegeven. Het is een gedegen werk, waaraan volgens de *Acknowledgements* 25 jaar gewerkt is. De collectie omvat zo'n 5000 potten, daarvan zijn er voor dit boek 800 getekend en 400 daarvan zijn gepubliceerd.

De catalogus is van niet minder dan drie inleidingen (*Foreword, Preface, Introduction*) voorzien. Na een *Foreword* van Alma Ruempol, conservator aan het museum Boymans en belast met de zorg voor de collectie Van Beuningen, vertelt Van Beuningen in het *Preface* hoe zijn collectie tot stand is gekomen. Van Beuningen had al voor de Tweede Wereldoorlog een intense belangstelling voor archeologie en dan met name voor het leven van alledag en de daarbij horende gebruiksvoorwerpen. Hij schrijft hoe zijn eerste verzameling – in Drente verzamelde vuurstenen artefacten – tijdens het bombardement op Rotterdam verloren ging en hoe dit einde een nieuw begin werd. Na het bombardement ruimden de Rotterdammers het puin en daarbij werden in kelders, afvalkuilen en beerputten talloze archeologische vondsten gedaan. De grondwerkers hadden hier een goede bijverdienste aan en tegels, majolica en tin vonden hun weg naar de antiekhandel. Van Beuningen legde contact met de werklui en begon hun vondsten aan te kopen. Na de oorlog en na het herstel van Rotterdam verlegde hij zijn aandacht naar andere steden, waar bij grootscheepse vernieuwingen van het centrum eveneens archeologische vondsten aan het licht kwamen. In zijn aankoopbeleid ging Van Beu-

ningen zich concentreren op 15e- tot 17e-eeuws gebruiks-aardewerk, vervaardigd in Nederland en aangrenzende gebieden.

Stadsarcheologen waren er in die tijd – met uitzondering van Rotterdam – nog niet. Pas na 1970 gingen enkele steden eigen archeologen aanstellen, terwijl ook de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek het stads-kernonderzoek intensiveerde. In die jaren zijn door Van Beuningen aankoopbeleid tal van vondstcomplexen gered, die anders via de antiekhandel over binnen- en buitenland verspreid en dus verloren zouden zijn geraakt. Men moet daarbij bedenken dat inmiddels een onderwereld was ontstaan van systematisch te werk gaande beerputtenplunderaars die zonder scrupules archeologische vondsten aan even weinig scrupuleuze antiquairs te koop boden. Dit gilde bestaat overigens nog steeds; alleen wordt het aantal leeg te roven beerputten steeds minder. Behalve in de Nederlandse steden was Van Beuningen ook actief in pottenbakkerscentra in het naburige buitenland (Siegburg, Keulen, Raeren e.d.) en in de verdrinken dorpen in Zeeland, zoals Reimerswaal. In dit laatste geval dringt zich de vraag of een actieve collectievorming hier nodig was. Waren deze *sites* wel bedreigd? De stelling kan verdedigd worden dat door de vraag van een kapitaalcrachtige verzamelaar het aanbod van vondsten, dat wil zeggen het illegaal opgraven, wordt gestimuleerd. Dat is de keerzijde van de medaille. Ik denk dat we ons in de huidige situatie door middel van zorgvuldig wetenschappelijk onderzoek moeten concentreren op het plaatsen van de verzamelde keramische typen in een archeologische context. Terecht schrijft Van Beuningen dat de recente benoeming van verscheidene gemeentearcheologen een grote stap in de goede richting is. Tijdens de opbouw van zijn verzameling had Van Beuningen regelmatig contact met de beroepsweld. Hieruit ontstond een intensieve samenwerking, met name met John Hurst en David Neal, hetgeen in 1975 tot een artikel leidde over 'North Holland Slipware' (*Rotterdam Papers II*, 1975, pp. 47-65). Ook in het artikel van Hurst en Neal in *Rotterdam Papers IV* (1982, pp. 83-110) over 'Late Medieval Iberian Pottery imported into the Low Countries' wordt veel verwezen naar de collectie Van Beuningen. Beide artikelen zou men als preludes op het nu verschenen *magnum opus* kunnen beschouwen. In de *Introduction* zetten de auteurs de bedoeling van het boek uiteen en verantwoorden ze hun werkwijze. 'This volume aims to be a standard work of reference for all classes of pottery produced and traded in north-west Europe between 1350 and 1650. (...) The choice of material has (...) been selective but it aims to identify the main pottery types from various areas at different periods as a basis for authors to inter-

pret the significance of the distribution'. Hieruit blijkt dat het boek een typencatalogus is. Op de sociaal-economische en historische achtergrond van de aardewerkproductie en handel wordt welbewust niet ingegaan.

De keuze van de beschreven objecten is primair gebaseerd op de verzameling Van Beuningen-de Vriese. De gepresenteerde vondsten komen van zo'n 40 *sites*, voornamelijk in West-Nederland, zoals Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Vlissingen, Delft, Middelburg, De Rijp, en een aantal verdrinken plaatsen in de Oosterschelde, zoals Reimerswaal en Nieuwlande. Het belangrijkste complex dat een overzicht geeft van contemporain in Amsterdam ingevoerd aardewerk, is een verzameling vondsten van het Amsterdamse Waterlooplein die Van Beuningen tussen 1980 en 1982 kocht, voordat de Amsterdamse gemeentelijk archeoloog hier met een onderzoek begon. Deze vondsten dateren waarschijnlijk uit de periode 1575-1625.

Omdat niet alle keramiekcentra (bijvoorbeeld Noord-Frankrijk wegens de dominante positie van het Duitse Rijnland) naar Nederland uitvoerden, zijn niet alle in de 14e tot 17e eeuw in West-Europa verhandelde aardewerksoorten in de verzameling Van Beuningen vertegenwoordigd. Teneinde het beeld van de Westeuropese keramiekproductie en handel te voltooien, hebben Hurst c.s. hiervan voorbeelden uit andere plaatsen genomen, bij voorkeur de productiecentra. Van de meest verhandelde keramieksoorten is een breed spectrum van vormen en decoratietypen opgenomen. De meer exotische keramiektypen, welke sporadisch voorkomen, bijvoorbeeld omdat ze door zeelui als souvenir zijn meegenomen, zijn met enkele voorbeelden vertegenwoordigd.

In het Catalogusdeel zijn de aardewerksoorten per herkomstgebied en daarin weer per type gerangschikt. Van elk type worden de algemene kenmerken beschreven, waarna standaard drie paragrafen volgen: *fabric and forms*, decoratiepatronen, en referenties waarin wordt gewezen op literatuur en eventuele verzamelingen of musea. Vervolgens worden de voorbeelden afgebeeld, zeer gedetailleerd beschreven en vergeleken met parallellen uit de productiecentra en/of uit gedateerde contexten elders, met name in Groot Brittannië. De bekomentarieerde beschrijvingen zijn vaak mini-artikelen op zich. De afbeeldingen bestaan uit 16 foto's in kleur en 52 in zwart-wit. De tekeningen van de 395 objecten zijn uitgevoerd in schaal 1 : 2 bij de meer versierde objecten en schaal 1 : 4 bij de eenvoudiger typen. Van elke afgebeeld object uit de verzameling Van Beuningen wordt de herkomst vaag vermeld; een willekeurig uit de catalogus gekozen voorbeeld 'Found in Noordeind, Netherlands, 1969 in a general context of 1575-1625' is een van de exactere plaatsaan-

duidingen. Dit roept de vraag op of er bij de verwerving werkelijk niet meer gegevens zijn gevraagd en genoteerd, en zo ja of deze documentatie ook aan het Museum Boymans is afgestaan? Dan zou het mogelijk zijn te zamen gevonden voorwerpen (niet alleen aardewerk, naar ik aanneem) enigszins in een context te plaatsen. Voor elk object wordt een datering voorgesteld, die in de meeste gevallen op een kwart of een halve eeuw is afgerond, maar soms ook een hele eeuw beslaat. De datering van een voornamelijk uit losse vondsten bestaande verzameling is natuurlijk een groot probleem. Alleen daar waar sprake is van vondsten waarvan het zeker is dat ze deel uit maken van grotere complexen of associaties, heeft men meer houvast. Eerlijkheidshalve moet daarbij gezegd worden dat ook het absoluut dateren van bij een systematische opgraving gevonden keramiek in veel gevallen een probleem is.

Bij het zoeken naar daterend vergelijkingsmateriaal hebben Hurst c.s. behalve naar opgravingscomplexen gekeken naar scheepswrakken, schilderijen en gedateerd aardewerk. Bij het van een datum voorziene aardewerk met slierversiering kwamen ze tot de conclusie dat het inderdaad ging om het jaar van fabricage. De catalogus memoreert eerst de verafgelegen productiecentra: China, Zuid-Oost-Azië en Turkije waarvandaan in de Middeleeuwen slechts bij hoge uitzondering keramiek onze streken bereikten, terwijl het Chinese porselein, zijnde zo'n aparte categorie, in deze catalogus terecht niet behandeld wordt. Meer aandacht wordt gegeven aan de Italiaanse, Spaanse en Portugese majolica en andere keramiek, welke regelmatig naar Nederland en Engeland uitgevoerd is. De Franse keramiek (Saintonge, Beauvais) bereikte Nederland zoals gezegd nauwelijks; dit in contrast met Engeland waarin met name uit Beauvais veel is geïmporteerd.

Het onderdeel van de Catalogus dat over het in de Nederlanden (Low Countries) geproduceerde aardewerk handelt, opent met een beschrijving van de Zuid- en vervolgens Noordnederlandse majolica. Enigszins teleurstellend is de vluchtige wijze waarop het rode (met *en passant* ook het grijze) onversierde aardewerk behandeld wordt. Dit is kwantitatief het belangrijkste onderdeel van het Nederlandse potentieel aan bodenvondsten uit de onderhavige periode en ook de vondstgroep die het dichtst bij het dagelijks leven staat. De vormontwikkeling van een ogenschijnlijk zo eenvoudig type als de grape (tweeorige kookpot op drie pootjes) heeft boeiende kanten en staat in nauwe relatie met de technologische verandering van de voedselbereiding en het keukeninterieur. Zowel de ontwikkeling van de grape in 4 eeuwen als de kookkan in 2 eeuwen worden in 10 voorbeelden afgehandeld. De behandeling van bakpannen, vet-

vangers, vergieten, kannen, vuurklokken en deksels is nog summier. Vormen die vooral in het grijze aardewerk voorkomen (teilen, voorraadpotten) komen in het geheel niet in beeld, hoewel het grijze aardewerk tot in de 15e eeuw een belangrijke component is en nog in de 16e eeuw voorkomt. Enigszins merkwaardig steekt daarbij de aandacht af voor kandelaars, olielampjes en fluitjes. Ook het witbakkende onversierde aardewerk met loodglazuur wordt geheel buiten beschouwing gelaten.

Veel aandacht is besteed aan het versierde aardewerk, met name aan de *North Holland Slipware* en *Polychrome Slipware*. Bij het versierde aardewerk wordt een sequentie geschetst waarbij het *Flemish Highly Decorated* van de 13e en 14e eeuw doorloopt in de schotels met slierversiering, waarna in de 15e eeuw de sgraffitoschotels (met witte engobe) optreden, die in het midden van de 16e eeuw weer worden verdrongen door slipschotels, waarvan de *North Holland Slipware* de meest karakteristieke exponent is. Ik ben niet zo overtuigd van deze staccatobenadering. Om een goed overzicht te krijgen hebben we meer en beter gedateerde vondstcomplexen nodig. Het zal mij niet verbazen wanneer nieuwe ontdekkingen ons tot het inzicht leiden dat er van de 13e tot en met de 17e/18e eeuw een sterke mate van continuïteit in het aardewerk met slierversiering is, terwijl de sgraffitoproduktie (ontstaan onder invloed van de import van de Italiaanse majolica?) daar niet in, maar eraanast gezien moet worden.

Het grootste deel van de catalogus wordt ingenomen door de Duitse keramiek. Dat zijn de Rijnlandse steengoedproductiecentra: Siegburg, Langerwehe, Aken, Raeren, Keulen, Frechen en Westerwald en de over een groter deel van Duitsland verspreide aardewerkcentra, zoals de Werragroep (voormalig Wanfried), het Weseraardewerk, de Hafnerwaar, divers Duits witbakkend aardewerk en het Nederrijnse aardewerk met slierversiering. Het zou te ver voeren om hier in detail op in te gaan. In het algemeen wordt een goed overzicht gegeven, al moeten de dateringen kritisch tegen het licht worden gehouden. Het viel mij op dat het Siegburg materiaal ruim en laat gedateerd wordt. Het drinkschaaltje fig. 88, nr. 257 wordt bijvoorbeeld door Hurst c.s. tussen 1450-1550 gedateerd. Dit scheelt wel erg veel met een m.i. vergelijkbaar Siegburgdrinkschaaltje uit Den Bosch dat door Hans Janssen in *Van Bos tot Stad* (pag. 200, afb. 8, nr. 5) tussen 1350 en 1400 gedateerd wordt. In hun beknoptheid zijn de secties over Langerwehe, Raeren, Frechen en Westerwald indrukwekkend door hun gedetailleerdheid en door de vele verwijzingen naar vergelijkbare vondsten elders. Uitvoerig is het hoofdstuk over Weseraardewerk, terwijl de andere Duitse aardewerksoorten meer aangestipt worden. Hier-

over bestaan echter (met uitzondering van *Werra/Wanfried*) nauwelijks publikaties en *Pottery Produced and Traded* maakt met dit eerste overzicht duidelijk hoeveel fundamenteel onderzoek in dit veld nog moet worden verricht. Een zeer summiere verwijzing naar het Nederrijnse aardewerk, dat toch niet helemaal buiten het chronologisch kader valt, besluit de catalogus. *Pottery Produced and Traded* eindigt met een uitvoerige bibliografie, al ontbreekt daarin merkwaardig genoeg het juist genoemde *Van Bos tot Stad*.

Ondanks de kritische kanttekeningen die bij deze publikatie geplaatst kunnen worden, is dit een voor de specialist waardevol boek, waarin de hoofdlijnen van de in West-Europa voorkomende laat-middeleeuwse en vroege post-middeleeuwse keramiek op een rij worden gezet. Wellicht had dit boek iets toegankelijker gemaakt kunnen worden voor de Nederlandstalige niet in het middeleeuws aardewerk doorknede (amateur)archeoloog door het opnemen van een meertalig glossarium. Het is een goede zaak dat een deel van de Van Beuningen collectie op deze wijze ontsloten is en *Pottery Produced and Traded* kan als een uitdaging worden beschouwd om verder archeologisch onderzoek te plegen, teneinde de besproken typen nauwkeuriger te definiëren, te dateren en in een bredere context te plaatsen.

H. Stoeperker

augustus 1988

A. van der Woud

Het lege land

De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848

Meulenhoff Informatief, Amsterdam 1987; 687 p.; ISBN 90-290-9857-0; f 45,—

Niet minder dan ruim 500 pagina's tekst, bijna 100 noten, een opgave van ruim 600 geraadpleegde bronnen, en tenslotte een register van bijna twintig pagina's: dat is de omvang van Auke van der Woud's poging, orde te scheppen in het ruimtelijk beeld van Nederland in de jaren 1798-1848. Een poging die, laten we dat voorop stellen, grotendeels geslaagd is. Dit omvangrijke boek (verdedigd als Groningse dissertatie) is volgens het openhartige voorwoord het restant van een aanvankelijk 'groots plan', een geschiedenis te schrijven van de Nederlandse architectuur en stedenbouw in de 19e eeuw. Het werd uiteindelijk een antwoord op de vraag 'hoe de ruimtelijke orde van het land tussen 1798 en 1848 (de jaren van de Staatsregeling respectievelijk Grondwetswijziging) in hoofdzaak was samengesteld'. Een uitbreiding dus wat betreft thematiek, en een inperking wat betreft periode.

Stedebouw komt nu nauwelijks, architectuur vrijwel niet aan de orde. In plaats daarvan werd het centrale thema de ruimtelijke orde. Van der Woud noemt dit 'een kunstmatig begrip dat buiten dit boek niet leeft, maar dat hier . . . geschapen is' (p. 15). Dat is niet juist. Geografen bij voorbeeld kunnen met het begrip ruimtelijke orde al enige tijd goed uit de voeten.

Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel bevat in drie hoofdstukken een globale verkenning van het nog erg lege Nederland (met in 1814 slechts 85, meest kleine, steden) en de rol van de overheid. De toenmalige ruimtelijke orde was bovenal een vage orde; vaag waren de grenzen tussen cultuur- en natuurlandschap, tussen land en water. Vooral met behulp van de cartografie en het kadaster verdween die vage orde allengs. Op het eind van de behandelde periode waren de grenzen ervan bepaald, de inhoud gemeten en beschreven. De overheid had zo haar greep op het territoire versterkt.

In deel twee komen (in tien hoofdstukken) de onderdelen van dat territoire ter sprake: zeedijken, rivieren, waterwegen, landwegen, de spoorwegen, het cultuurlandschap (alsof wegen niet tot het cultuurlandschap behoren), woeste grond, het buitendijkse land, droogmakerij, de steden. De veranderingen in de aanvankelijk zo simpele ruimtelijke orde verliepen moeizaam, en waren meestal weinig ingrijpend. Ondanks een goed verbeteringsplan uit 1749 bleef de *status quo* met betrekking tot de grote rivieren gehandhaafd. Kanaalprojecten daarentegen waren er wel; met hun uitvoering 'begon de ruimtelijke contractie van de ijle, lege kosmos die Nederland in 1800 nog was'. Verbetering van het net van landwegen (vooral de rijkswegen) diende volgens Van der Woud eerder politieke en maatschappelijke, dan economische doeleinden. Een werkelijke revolutie bracht de aanleg van spoorwegen. Op het platteland vormden wateroverlast, mestgebrek en het bestaan van de zogeheten 'gemene gronden' barrières die in de behandelde periode nauwelijks beslecht konden worden. Uitbreiding van het territoire had plaats in de vorm van bedijkingen en droogmakerijen, met (in Van der Woud's visie) als mijlpaal in planologisch en technisch opzicht de droogmaking (in 1839- 1853) van de 18.500 hectare grote Haarlemmermeer: 'een triomf waar heel Nederland in deelde'. Gelet op de voorgeschiedenis van dit boek is het niet verwonderlijk dat de auteur in het omvangrijkste hoofdstuk, gewijd aan de steden, het beste op dreuf lijkt. Meer dan op enig andere plaats is hier ook duidelijk de kunsthistoricus aan het woord, waarbij de formulering anderen wel eens zal verrassen. Bij voorbeeld wanneer de stadspoort ter sprake komt, die 'filter tussen twee werelden' (p. 337). Of: 'de architectuur van de stations verzoende de spoorweg met de stad' (p. 360). Zo leeg het

platteland, zo leeg was ook de stad. Interessant is het beschreven proces van leegloop en afbraak, en de zoekende behandeling van de 'vierde dimensie' van de ruimte waaronder Van der Woud de sociale dimensie verstaat. Tal van aspecten passeren in dit hoofdstuk de revue: de omvorming van vestingwerken tot moderne 'wandelingen'; de complexe relatie stad-ommetland; de stadsuitbreidingen; de strijd tegen milieuproblemen; de stedelijke verlichting; en dergelijke.

Deel drie 'onderzoekt de relaties tussen de ruimtelijke orde en de fundamenten van de Staat – de nationale defensie, de juridische orde en de sociaal-economische orde'. Voor een deel betreft het hier de algemene kaders van wat eerder ter sprake kwam, en komt dit deel wat als mosterd na de maaltijd. Voorzover het om concrete ruimtelijke verschijnselen gaat (zoals linies, vestingwerken, en dergelijke) is het in feite een vervolg op deel twee. Het allerlaatste hoofdstuk (17), landelijke metafysica, vervult in het geheel een vrij onduidelijke rol.

Niet alleen de omvang van dit boek maakt duidelijk dat de ruimtelijke orde een complex en zeer ruim begrip is. Dat vereist een strakke en consequent volgehouden structuur. Maar dat nu ontbeert dit boek, en dat willens en wetens, zoals uit het voorwoord blijkt. 'Het materiaal neemt zelf vorm aan, het produceert vorm' (p. 14). En: 'de beschrijving van een complexe orde vraagt blijkbaar niet alleen om breedte en diepte maar ook om de lengte van veel pagina's' (p. 15). Men kan dat beamen dan wel bestrijden; feit is dat deze opzet het boek moeilijk grijpbaar maakt. Het ontbreken van enigerlei vorm van samenvatting en conclusie is daaraan mede debet.

De talrijke thema's die Van der Woud aanroert, lenen zich alle voor even zovele afzonderlijke dissertaties. De betekenis van deze dissertatie ligt vooral in het zeer leesbare overzicht dat ze biedt. Het is een van tijd tot tijd uitdagende en inspirerende synthese van zeer verspreide gegevens die te zamen een beeld geven van de langzame ruimtelijke ontwikkeling van ons land in een tot dusver slecht gekende periode. Daarbij schuilt het nieuwe veeleer in de eigen kijk op verschillende thema's (de relatie tussen land- en waterwegen; de besluitvorming en de betekenis van de droogmaking van de Haarlemmermeer; de telkens terugkerende moeizame verhouding tussen het bestuurlijke en het technische complex; diverse aspecten van de stad), dan dat het voortkomt uit nieuw bronnenonderzoek. Archiefonderzoek bleef namelijk uit.

Een en ander brengt als vanzelf met zich mee dat vanuit verschillende discipline invalshoeken (gemakkelijke) commentaren op onderdelen mogelijk zijn. Zo is het onjuist te stellen dat het landschapsbeeld van begin 19e eeuw niet principieel verschilde van dat van de 17e eeuw

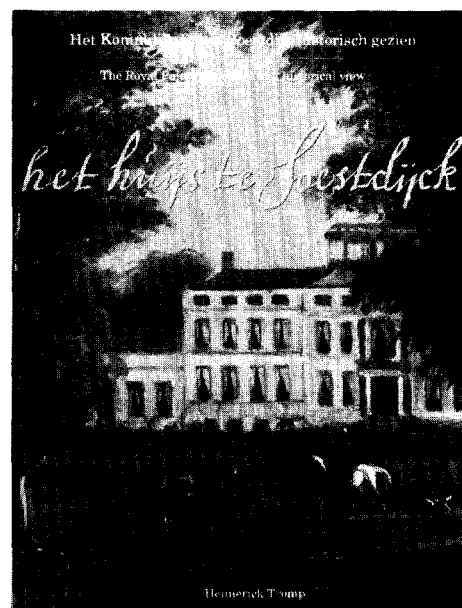
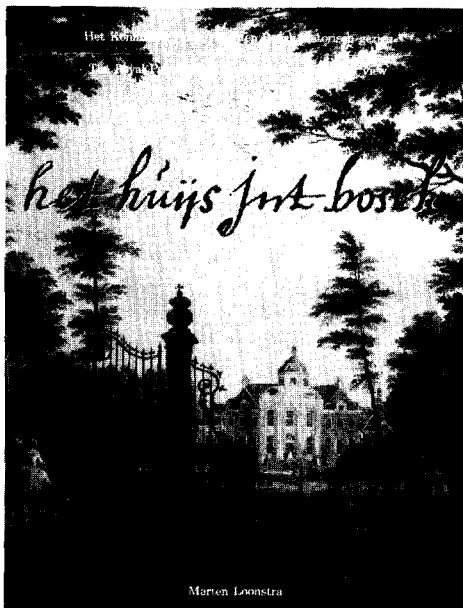
(p. 32). Kadastraal materiaal is zeker in de laatste jaren meer hulp bij en onderwerp van onderzoek geweest dan Van der Woud suggereert (p. 253, noot 20). Onbegrijpelijk is dat bij de kanaalprojecten het gedeeltelijk gerealiseerde en nog altijd herkenbare kanaal tussen Amsterdam en het eiland Marken buiten beschouwing blijft. De Drentse essen waren rond 1850 zeker geen gemene gronden (p. 206). Opvallend is dat regelmatig inmiddels sterk verouderde bronnen worden gebruikt: Van den Bergh (1872), Blink (1902-1904), Ramaer (1931) en Van Veen (1948) zijn daarvan enkele voorbeelden. Daarnaast is het jammer dat Van der Woud een aantal meer of minder recente titels niet heeft gezien of kunnen zien. Dat geldt onder andere voor publicaties van Bieleman (1987) over de Drentse landbouw; van Demoed (1987) over markeverdelingen; van Hofstee (1983) over democratisering van het landschap; en van Passchier en Knippenberg (1978) over spoorwegen en industrialisatie.

Opvallend, juist gezien de vele pogingen van de auteur om beeldend de ruimtelijke orde te benaderen, is het ontbreken van beeldmateriaal. Het boek bezit zegge en schrijve één afbeelding, en die siert de omslag. Maar ook bij sommige uitspraken ('Het platteland was niet alleen leeg wegens het geringe aantal gebouwen maar ook doordat er minder geboomte stond', p. 198) ontbreekt een bewijsvoering met behulp van topografische afbeeldingen en kaartmateriaal.

Dit alles neemt niet weg dat *Het lege land* een bewonderenswaardige en grotendeels geslaagde poging is om een onbekend Nederland in beeld te brengen. Het zal ook zeker uitdagen tot nader detailonderzoek. En wat kan een auteur zich beter wensen dan dat?

A. P. de Klerk

september 1988

Monografieën over Nederlandse paleizen

M. Loonstra

Het huys int bosch

Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien

De Walburg Pers, Zutphen 1985; 152 p.; ISBN 906011.398.5; f 49,50

P. den Boer

Het huys int Noorteynde

Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

De Walburg Pers, Zutphen 1986; 152 p.; ISBN 906011.489.2; f 49,50

H. M. J. Tromp

Het huys te Soestdijk

Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien

De Walburg Pers, Zutphen 1987; 152 p.; ISBN 906011.563.5; f 49,50

I. Visser

Het Slot te Zeist

De Bataafsche Leeuw, Amsterdam/Dieren, 1986; 152 p.; ISBN 90.6707.102.2

Paleizen laten zich uitstekend in een monografie beschrijven. Er zijn – in verhouding tot sommige andere categorieën gebouwen – doorgaans veel gegevens voorhanden over bouw-, inrichtings- en bewoningsgeschiedenis, waaruit vroegere episodes zijn te reconstrueren. Bovendien kunnen monografieën over paleizen zich verheugen in een grote belangstelling van het publiek wanneer zij worden of werden bewoond door leden van onze Koninklijke Familie.

De serie die Uitgeverij De Walburg Pers in samenwerking met Uniepers uitbrengt over de paleizen Huis ten Bosch, Noordeinde en Soestdijk

(binnenkort verschijnt een deel over het paleis op de Dam te Amsterdam) voldoet aan de verwachting die men bij het ter hand nemen van dergelijke boeken heeft. Drie deskundige auteurs hebben zich elk over een hen vertrouwd huis ontfermd. Zij beperken zich daarbij niet tot het beschrijven van de ontstaansgeschiedenis en de lotgevallen van het gebouw, maar plaatsen het ook in een historisch kader ter verduidelijking van de veranderingen die de paleizen in de loop van de tijd hebben ondergaan. Daarbij is regelmatig gebruik gemaakt van dagboekfragmenten en andere eigentijdse bronnen. De boeken zijn alle drie vlot leesbaar en goed gedocumenteerd in een uitgebreid notenapparaat en/of literatuurlijst die geïnteresseerde lezers verder op weg helpt.

De aantrekkelijkheid van de serie is voor een groot deel te danken aan de fraaie uitvoering en het grote aantal illustraties, waarvan vele in kleur. Veel van deze afbeeldingen werden nog niet eerder gepubliceerd. De boeken bevatten naast reproducties van historische afbeeldingen veel eigentijdse kleurenfoto's die de situatie na de laatste verbouwing in beeld brengen. Dit betreft zowel fraaie overzichtsfoto's als detailopnames van interessante meubels en schilderijen. Elk deel heeft de reproductie van een historisch schilderij of tekening als stofomslag en van een prent als schutblad. De boeken zijn geheel tweetalig: de Nederlandse tekst beperkt zich tot de linker kolom en de rechter bestaat uit de Engelse vertaling door Rollin Cochrane.

De reeks van De Walburg Pers begint met het boek dat Marten Loonstra, conservator van de kunstverzameling bij het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, samenstelde over het *Huis ten Bosch*, waarvoor de bouwhistorische gegevens zijn aangedragen door Krijn C. van den Ende. Dit boek bevat, in tegenstelling tot de beide andere, een chronologisch overzicht van de Oranjes en hun verwanten met betrekking tot het Huis ten Bosch, een plezierig geheugensteuntje voor de lezers die de geschiedenis van ons

vorstenhuis niet goed in het hoofd hebben. Het Huis ten Bosch werd in 1645 door Amalia van Solms, de echtgenote van de stadhouder Prins Frederik Hendrik, als zomerverblijf gebouwd. Zij speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van haar huis. Vooral na de dood van haar echtgenoot wist zij de meest toonaangevende kunstenaars uit haar tijd aan te trekken voor de decoratie van de Oranjezaal die toen tot mausoleum werd bestemd. Na Amalia's dood werden huis en tuin enige malen veranderd en uitgebreid. Prins Willem III heeft het Huis ten Bosch tot woning ingericht en later hebben de prinsen Willem IV en V er gewoond. Met een korte onderbreking in de Franse tijd is het paleis vrijwel permanent bewoond geweest, zij het voornamelijk als zomerresidentie. Koning Lodewijk Napoleon liet het huis geheel naar eigen smaak inrichten. Veel van het meubilair uit die tijd is nog (of weer) aanwezig. Na de dood van Koningin Sophie in 1877 is het niet meer bewoond geweest tot de Koninklijke Familie zich er in 1981 vestigde.

Paleis Noordeinde wordt beschreven door Paul den Boer die kennelijk zelf het bouwhistorisch onderzoek heeft gedaan. Dit paleis werd niet door een vorst gebouwd. Vanaf 1530 liet de rentmeester Willem Goudt aan het noordeinde van de stad een huis bouwen dat langzamerhand door zijn samenstel van vele bouwlieders de allure van een kasteel kreeg. Het veranderde in de 16e eeuw meermalen van eigenaar en kwam zo uiteindelijk in bezit van de Staten van Holland die het in 1591 ter beschikking stelden van Louise de Coligny, de weduwe van Prins Willem I. Zo ging het huis in 1609 in eigendom over op het stadhouderlijk echtpaar Frederik Hendrik en Amalia van Solms. De stadhouders konden hier, meer dan in hun ambtswoning in het stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof, een vorstelijke staat voeren. Alle stadhouders waren zeer gehecht aan het Oude Hof, zoals dit huis vanaf de 17e eeuw werd genoemd. Toen het aan het eind van die eeuw

door erfenis aan de Pruisische vorsten was gekomen, werd het in 1754 door Anna van Hannover, de prinses-douairière van stadhouder Prins Willem IV, teruggekocht. Na een onderbreking in de Franse tijd betrof Koning Willem I in 1817 het paleis Noordeinde; zo werd het fors uitgebreide en ingrijpend verbouwde hof nu genoemd. Tot 1940 bleef dit de Haagse residentie voor alle leden van het vorstenhuis, met uitzondering van Koningin Wilhelmina. Een brand verwoestte in 1948 een groot deel van het paleis, waarna het met noodvoorzieningen enige decennia tegen verder verval werd beschermd. In deze tijd werd het Institute for Social Studies in een gedeelte van het gebouw gevestigd. Een ingrijpende verbouwing was noodzakelijk toen het werd bestemd tot 'werkpaleis' voor Koningin Beatrix. Bij deze verbouwing, die duurde van 1977-1986, werden het 17e-eeuwse uiterlijk en het 19e-eeuwse interieur gereconstrueerd.

Als derde in de reeks van De Walburg Pers geeft de kenner van buitenplaatsen Heimerinck Tromp een overzicht van de geschiedenis van *paleis Soestdijk*, waarbij hij gebruik maakt van architectuurhistorische adviezen van Koen Ottenheim. In dit boek komen niet alleen de geschiedenis van het huis en zijn bewoners aan bod, maar is ook veel aandacht besteed aan de tuinen.

Soestdijk werd evenmin als paleis Noordeinde als vorstelijk onderkomen gebouwd. Deze hofstede behoorde in de 17e eeuw aan de rijke Amsterdamse koopmansfamilie De Graeff. In 1674 kocht Prins Willem III dit huis om er een jachtslot van te maken, zoals hij later met Het Loo zou doen. De verbouwing en de aanleg van de tuinen met hun fonteinen werd aan Maurits Post toevertrouwd. Een eeuw later vond weer een verandering in de tuinaanleg plaats: als een van de eerste in ons land werd onder leiding van de stadhouderlijk architect Philips E. Schonck bij het paleis een aanleg in vroege landschapsstijl gerealiseerd, het Engelse Bos, waarvan de hoofdlijnen nog aanwezig zijn.

Aan het begin van de 19e eeuw onderging het huis een grote verandering. Soestdijk was een van de buitenplaatsen die door Koning Lodewijk Napoleon was aangekocht of in bezit genomen. Door de koninklijke architect Jean Thomas Thibault werd, met assistentie van J. D. Zocher sr. het gebouw uitgebreid en geheel naar de nieuwste Franse smaak ingericht. Niet lang na het vertrek van de keizer onderging het paleis zowel uit- als inwendig een gedaanteverandering waarbij het grotendeels zijn huidige uiterlijk kreeg. Het domein Soestdijk werd namelijk in 1815 door het Nederlandse volk aangeboden aan Prins Willem II als dank voor zijn prestaties in de slagen van Quatre-Bras en Waterloo. Tot

1821 duurde deze verbouwing onder leiding van Jan de Greef en Zeger Reijers. Later in de eeuw beleefde Soestdijk opnieuw een opleving toen Koningin Emma het als zomerhuis betrok.

Apart van deze reeks van De Walburg Pers verscheen bij De Bataafsche Leeuw een monografie over *Slot Zeist*. Dit boek is wat betreft opzet en aanpak vergelijkbaar met de drie andere. Ook hier wordt veel meer verteld dan alleen de bouwgeschiedenis en wordt het onderwerp in een breder kader geplaatst. De beschrijving van de barokke tuinen bijvoorbeeld die tot de belangrijkste van ons land hebben behoord, wordt voorafgegaan door een uiteenzetting over het ontstaan van deze vorm van tuinaanleg. In tegenstelling tot de boeken in de hierboven genoemde reeks is *Het Slot te Zeist* geheel Nederlandstalig; het heeft geen *summary*.

Slot Zeist dateert uit 1677, het jaar waarin de ambachtsheerlijkheid Zeist met het daarbij behorende vervallen middeleeuwse kasteel werd gekocht door Willem Adriaan, graaf van Nassau-Odiijk. Het ontwerp van deze buitenplaats, waarin huis en tuin een geheel vormden, is zeer waarschijnlijk van de stadhouderlijk architect Jacob Roman, terwijl later Daniel Marot eraan te pas is gekomen. De parkaanleg bepaalt nog altijd de structuur van de gemeente Zeist. De aanleg was in 1686 voltooid (reden waarom 300 jaar later dit boek verscheen) en in deze staat heeft de buitenplaats na de dood van de bouwheer in 1705 nog enige tijd gefloreerd. In 1745 werd het sterk verwaarloosde goed gekocht door de doopsgezinde Amsterdamse ijzerhandelaar Schellinger om er een Hernhuterskolonie in onder te brengen. Ter uitbreiding van de huisvesting werd op het rechter weiland voor het slot voor de mannen het Broederhuis gebouwd en later op het tegenovergelegen weiland voor de vrouwen het Zusterhuis, waarmee dit woon/werkcomplex werd voltooid. Het slot zelf werd na wisselende bewoning in 1924 door de gemeente Zeist aangekocht om het van de ondergang te redden. Het werd van 1959-1969 gerestaureerd.

Irmin Visser heeft dit boek kennelijk in grote haast geschreven, getuige de vele slordigheden en taalfouten die in tekst en bijschriften voorkomen. Een ander minpunt is de vaak zeer matige kwaliteit van de illustraties die bij het doorbladeren regelmatig opvalt. Bij de reeks van De Walburg Pers steekt dit boek niet zo gunstig af. Jammer, want het bevat veel waardevolle informatie. Een aardige afsluiting vormt het laatste hoofdstuk, waarin een rondgang door het gerestaureerde slot wordt gemaakt. Ook dit boek bevat een *stamboom*.

C. Wilmer

november 1988

R. Brouns & F. Ruiter

Boerderijen langs de Giessen

De ontwikkeling van boerderijen in de Alblasserwaard

Delftse Universitaire Pers, Delft 1987; 102 p.; afb.; ISBN 90-6275-291-8; f 30,55

Hoewel nieuwe uitgaven over historische boerderijen in Nederland tegenwoordig met een zekere regelmaat het licht zien, is de verschijning van een goede deelstudie over dit onderwerp zeker geen alledaagse gebeurtenis. Nog steeds geldt voor grote delen van ons land, met name voor het midden en zuiden, dat de daar aanwezige boerderijvormen slechts globaal zijn bestudeerd, bijvoorbeeld in het kader van een landelijk of provinciaal overzicht. Zonder hier verder iets aan het belang van een bredere benadering te willen afdoen spreekt het vanzelf dat daarbij aan de individuele ontstaansgeschiedenis van de onderling vaak zeer sterk afwijkende boerderijtypen over het algemeen nauwelijks recht kan worden gedaan. Toch is voor een goed begrip van de achtergronden en ontstaansoorzaken van de verschillende boerderijvormen het geografisch beperkte, maar diepgravende deelonderzoek van groot belang. Factoren voor de ontwikkeling van boerderijen moeten immers voor een belangrijk deel worden gezocht in de plaatselijke omstandigheden op economisch, landbouwkundig en geografisch gebied. En al kan de deelstudie, behalve vanuit het oogpunt van de regionale geschiedschrijving, nooit een doel op zich zijn, zij draagt de bouwstenen aan waaruit een werkelijk genuanceerd totaalbeeld zou kunnen worden opgebouwd.

Ook de Alblasserwaard behoorde tot voor kort tot de gebieden waarover nog veel te gissen viel. Uit vroeger onderzoek (en dan vooral het baanbrekende werk van R. C. Hekker) was voor dit gebied al een globaal beeld naar voren gekomen van een boerderijontwikkeling vanuit het zogenaamde 'halletype': een driebeukige opzet met open middendeel en veestallen in de zijbeuken, en met een gebintconstructie van het ankerbalktype. Onder invloed van met name veranderingen in de bedrijfsvoering en het voortdurende overstromingsgevaar in deze laaggelegen waard zou zich hier een plaatselijk boerderijtype hebben ontwikkeld dat op verschillende punten danig afweek van de uitgangsvorm. Zo zouden de grote deeldeuren zijn verplaatst van de achtergevel naar de zijgevel en was in plaats van de gebruikelijke deel in langsrichting hier een dwarsdeel ontstaan. Het woonhuis had zich door middel van een zijdelingse uitbreiding in veel gevallen tot 'krukhuis' ontwikkeld. Het aangebouwde bedrijfs gedeelte was in de loop der tijd sterk vergroot en verhoogd. Een bijzonderheid is bovendien de in de

loop der tijd ontstane vluchtstal binnen het hoofdgebouw: een verhoogd gedeelte van de stalvloer of een versterkte balkenzoldering, waarop in geval van watersnood het vee in veiligheid kon worden gebracht.

Tot zoverre waren de grote lijnen van de boerderijontwikkeling in de Alblasserwaard wel bekend. Over het hoe, waarom en wanneer van al deze veranderingen was echter nog lang niet het laatste woord gezegd. Het is dan ook verheugend dat er nu een publikatie is verschenen waarin wordt geprobeerd het bestaande, al te globale beeld van dit intrigerende boerderijgebied verder uit te diepen, waar nodig bij te stellen, en in een bredere context te plaatsen. *Boerderijen langs de Giessen* door Roeland Brouns en Frank Ruiter lijkt in deze opzet aardig te zijn geslaagd. In de inleiding wordt weliswaar met nadruk gesteld dat men met deze uitgave geen volledigheid heeft betoogd, maar de uitgebreide en heldere beschrijvingen geven – in ieder geval wat de bouwkundige ontwikkeling betreft – een voldoende samenhangend beeld van de geschiedenis van het besproken boerderijtype.

Als basis voor het onderzoek diende een reeks min of meer globale verkenningen in de Alblasserwaard en een uitgebreide inventarisatie die zich om praktische redenen toespitste op de streek rond het riviertje de Giessen. Op basis van deze inventarisatie en enig aanvullend literatuur- en kaartonderzoek werd vervolgens een aantal van de meest interessante oudere boerderijen geselecteerd voor nader bouwhistorisch onderzoek. Het hieruit verkregen beeld van de grote lijnen van de ontwikkelingsgeschiedenis van de Alblasserwaardse boerderij werd vervolgens afgezet tegen de algemene, waterstaatkundige en agrarisch-economische geschiedenis van de waard. Verdeeld over een viertal grofweg afgebakende perioden (tot de 16e eeuw, 16e/17e eeuw, 18e eeuw en 19e eeuw) wordt in het boek de ontwikkeling van de gebouwen per ruimteonderdeel van stap tot stap beschreven.

Een van de voornaamste conclusies waartoe de onderzoekers zijn gekomen is wel dat de ontwikkeling van de Alblasserwaardse boerderij als type zich voornamelijk moet hebben afgespeeld in de loop van de 17e eeuw. In deze periode leidde bedrijfskundige ontwikkelingen tot een verandering van de indeling van het bedrijfsgedeelte. Het oorspronkelijk buiten op het erf opgestane hooi werd voortaan binnen op de voorheen open middendeel gestapeld. Dit gaf vervolgens aanleiding tot verplaatsing van de deeldeuren naar de zijgevel en het ontstaan van de nu zo karakteristieke dwarsdeel. Het vee werd gestald in de tegenover de bedrijfsingang gelegen zijbeuk. De veranderingen van de 17e eeuw lagen voornamelijk op het bedrijfskundige vlak. Het woongedeelte zou zich al in de hieraan voorafgaande

periode in grote trekken hebben ontwikkeld, met een halfverdiepte, uitgebouwde kelder met daarboven een opkamer. (Zoals te verwachten bij een studie die primair is gebaseerd op bouwhistorisch onderzoek *in situ* bevat met name deze vroege periode de nodige witte vlekken. Gelukkig hebben de auteurs zich hier zoveel mogelijk beperkt in hun veronderstellingen.)

De 18e eeuw zou in dit beeld vooral kwantitatieve veranderingen aanbrengen en met name leiden tot een uitbreiding en verdere differentiatie van de woonfunctie ten koste van het bedrijfsgedeelte. De dagelijkse woonruimte werd daartoe (aanvankelijk alleen gedurende de zomermaanden) verplaatst naar het eerste gebintvlak achter de brandmuur, terwijl de vertrekken in het voorhuis als opslag- of pronkruimte en als winterverblijf dienst gingen doen. Tegen het eind van de eeuw ontstond bovendien een constructieve scheiding tussen woon- en bedrijfsgedeelte, doordat men voor het voorhuis overging op een systeem van dragende muren, terwijl voor het achterhuis het gebintenprincipe gehandhaafd bleef. De bedrijfsruimte werd bovendien in de 18e eeuw gedurende momenten van hoogconjunctuur in de landbouw sterk uitgebreid, onder andere om plaats te maken voor de sterk gestegen hooiopbrengst. Herhaalde watersnoodrampen gaven aanleiding tot de inbouw van waterzolders en vluchtstallen (waarvan een wat concretere en uitgebreidere beschrijving heel welkom zou zijn geweest). De resulterende vergroting en verhoging van de schuren zou hebben geleid tot het voor de Alblasserwaard zo kenmerkende 'kameelrug'-silhouet, met de vanaf het voorhuis sterk oplopende daklijn naar het hogere schuurgedeelte. In grote lijnen blijkt het hiermee geschetste beeld niet wezenlijk af te wijken van wat eerdere onderzoekers al over dit gebied hadden gezegd. Het belang van deze studie ligt dan ook niet op het vlak van de 'nieuws waarde', maar vooral in de heldere en over het algemeen goed onderbouwde chronologie van de beschreven ontwikkelingen en in de plausibele verklaring daarvan vanuit plaatselijke omstandigheden en werkwijzen. Het onderzoek geeft daarmee een goed hanteerbaar raamwerk waaraan de resultaten van toekomstig, vergelijkbaar regionaal onderzoek elders kunnen worden getoetst.

Boerderijen langs de Giessen werd geschreven in het kader van de bouwkunde-opleiding van de beide auteurs aan de Technische Universiteit Delft binnen de vakgroep Restauratie, waar voor het onderdeel 'bouwhistorisch onderzoek' een architectuurhistorische scriptie een vaste opdracht vormt. Het bouwkundige betoog is voorzien van veel fraaie afbeeldingen en zal – mede daardoor – ook voor de geïnteresseerde leek goed te volgen zijn. De gedetailleerde weergave van de historische plattegronden en van de (he-

laas wat kariger verstrekte) doorsneden en constructietekeningen is vooral van belang voor de meer bouwkundig gerichte onderzoeker. Wat bij bestudering van het werk wordt gemist is een goede overzichtskaart van de streek met daarop aangegeven de situering van de onderzochte boerderijen. Anderszins voor de uitvoering niets dan lof.

E. L. van Olst

april 1988

J. L. M. Lauweriks

Masssystem und Raumkunst

Das Werk des Architekten, Pädagogen und Raumgestalters J. L. M. Lauweriks

Krefelder Kunstmuseen und Autoren 1987; 148 p.; ISBN 3-926530-28-6

Tot de architecten, die van groot belang worden geacht voor de ontwikkeling van de 20e-eeuwse bouwkunst, behoort J. L. M. Lauweriks (1864-1932). Zoals zoveel van zijn collega's in de periode ca. 1890-ca. 1940 heeft hij zich niet alleen bezig gehouden met architectuur, maar ook met het ontwerpen van kunstnijverheid: meubels, edelsmeedkunst, typografie. Daarnaast was hij actief als redacteur, schreef over kunst en architectuur, en heeft als leraar, verbonden aan diverse instellingen voor kunstonderwijs, zijn opvattingen kunnen verbreiden.

Toch is zijn naam slechts in betrekkelijk kleine kring bekend gebleven. En een uitgebreide, kritische monografie die de talrijke activiteiten op velerlei gebied van Lauweriks systematisch onder de loupe neemt, ontbreekt nog steeds. Wel zijn er aanzetten gemaakt. Daar is allereerst de studie van Nic. H. M. Tummers. Hij publiceerde zijn bevindingen in een drietal artikelen in het *Bouwkundig Weekblad* (nrs. 23, 24 en 25) in 1967. Een jaar later verscheen een afzonderlijk verkrijgbare overdruk onder de titel *J. L. Mathieu Lauweriks. Zijn werk en invloed op architectuur en vormgeving rond 1910: De Hager Impuls*, een studie van Nic. H. M. Tummers (71 p.; 140 zwartwit illustraties).

Afgelopen jaren vond opnieuw onderzoek plaats, zowel in Duitsland als in Nederland. Dat resulteerde in een uitgebreide Duitstalige publikatie, getiteld: *J. L. M. Lauweriks. Masssystem und Raumkunst. Das Werk des Architekten, Pädagogen und Raumgestalters J. L. M. Lauweriks* (1987). De uitgave, die 148 pagina's telt en voorzien is van 215 afbeeldingen, waarvan een deel in kleur, begeleidde een omvangrijke overzichtstentoonstelling van Lauweriks werk, die in drie plaatsen te zien was: in Krefeld in het Kaiser Wilhelm Museum, in Hagen in het Karl Ernst Osthaus Museum en in Rotterdam in het Museum Boymans-Van Beuningen. Het was een

goed idee om de Duitse publikatie te voorzien van een (losse) Nederlandse vertaling. Al is die vertaling niet vlekkeloos. 'Functionalistisches Bauen' (p. 8 Duitse editie) is niet hetzelfde als 'functioneel bouwen' (p. 5 Nederlandse vertaling). 'Stabilität' (p. 69 Duitse editie) moet niet vertaald worden met 'duurzaamheid' (p. 54 Nederlandse vertaling). Merkwaardig is het om de bekende Amsterdamse 'Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers' eerst terug te vinden onder de Duitse benaming 'Staatliche Schule für Zeichenlehrer' (p. 11 Duitse editie) en vervolgens weer vanuit het Duits vertaald te zien als 'Openbare school voor Opleiding tot Tekenleeraar' (p. 9 Nederlandse vertaling). Was zo'n fout nu niet te vermijden geweest?

Wie was nu die J. L. M. Lauweriks, wiens werk de afgelopen periode nader werd onderzocht? Hij werd geboren in 1864 in Roermond, waar zijn vader werkte op de afdeling beeldhouwen van het atelier van de bekende Pierre Cuypers. Zelf zou Lauweriks van 1887 tot 1895 bij het architectenbureau van Cuypers werkzaam zijn. Daar leerde hij De Bazel kennen en raakte met hem bevriend. Samen zouden zij tal van activiteiten op het gebied van bouwkunst en kunstnijverheid ondernemen. Zo zaten zij beiden in het bestuur van de architectenvereniging 'Architectura et Amicitia' en hadden ze van 1895 tot 1900 een eigen 'Atelier voor Architectuur, Kunstnijverheid en Decoratieve Kunst'. Beiden ook raakten geïnteresseerd in de theosofie en oosterse kunst. En beiden hielden zich intensief bezig met het ontwerpen met behulp van proportie-systemen. Daarover gaven ze samen een cursus in de jaren rond 1900, die door tal van ontwerpers bezocht werd, de Vahâna-cursus.

Lauweriks ging deze ideeën over het ontwerpen-op-systeem (met behulp van o.a. vierkanten en cirkels) vervolgens verbreiden in Duitsland: in 1904 werd hij door zijn beroemde collega Peter Behrens naar Düsseldorf gehaald, om les te geven aan de Kunstgewerbeschule aldaar. In Düsseldorf leerde hij de kunstminnende bankier Karl Ernst Osthaus kennen, die hem naar Hagen haalde. Na een reis naar de V.S., om daar de architectuur te leren kennen, werd Lauweriks in 1909 directeur van het Staatliche Handfertigkeits Seminar in Hagen, waar hij opnieuw zijn ontwerptheorieën doceerde. In Hagen kwamen ook verschillende bouwwerken naar zijn ontwerp tot stand, zoals de kunstenaarskolonie Hohenhagen, waar o.m. de Nederlandse schilder Thorn Prikker woonde. Er was nog een Nederlander in Hagen in die jaren kort voor de Eerste Wereldlog: de zilversmid Zwollo, die diverse ontwerpen van Lauweriks in edelmetaal uitvoerde.

In 1916 keerde Lauweriks naar Nederland terug, waar hij tot 1924 directeur van de Quellinusschool (later Instituut voor Kunstnijverheids-

onderwijs) in Amsterdam werd. Bovendien was hij een van de redacteurs van het toonaangevende tijdschrift *Wendingen*, waarvoor hij ook tweemaal de omslag ontwierp. Opmerkelijk zijn in zijn werk sinds ca. 1910 een aantal ontwerpen, waarin rechtlijnige patronen voorkomen die vooruit lijken te lopen op wat later enerzijds door ontwerpers van De Stijl, anderzijds door ontwerpers uit de Amsterdamse School zou worden gedaan.

De gegevens voor bovenstaande beknopte levensbeschrijving werden ontleend aan Giovanni Fanelli's *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* (Nederlandse bewerking van Wim de Wit, 1978), waarin o.a. een hoofdstuk 'K. P. C. de Bazel en J. L. M. Lauweriks' is te vinden, en aan het boekwerk *Architectura 1893-1918*, in 1975 verschenen bij een gelijknamige tentoonstelling in het Architectuurmuseum in Amsterdam, waarin een hoofdstuk, gewijd aan Lauweriks.

In het nieuwe Duitstalige boek over Lauweriks wordt op diverse – maar lang niet alle – facetten van zijn werk uitvoerig ingegaan. O.a. de architectuur (door Sebastian Müller en Peter Stressig), de inrichting van diverse tentoonstellingsruimtes (Anna Christa Funk-Jones), de ontwerpen voor edelsmeedkunst (Anna-Christa Funk Jones) en het docentschap van Lauweriks in Düsseldorf (Gisela Moeller) en Hagen (Anna-Christa Funk-Jones) komen aan de orde. Ook aan Lauweriks specialiteit, het ontwerpen-op-systeem, wordt aandacht besteed (Cees Zoon). Het werken met verschillende auteurs aan één boek heeft altijd als nadeel dat overlappingsen en, erger nog, tegenstrijdigheden in de diverse hoofdstukken, bijna onvermijdelijk zijn. Ook in dit boek zijn daar voorbeelden van aan te wijzen. Zo wordt de wijze, waarop Behrens in 1904 Lauweriks naar Hagen haalde door twee auteurs (Cees Zoon, p. 41; Gisela Moeller, p. 56) op iets verschillende wijze beschreven.

Een goede monografie hoort m.i. voorzien te zijn van een goede biografie en een goede bibliografie. Aan beide schort in de onderhavige uitgave het een en ander. Waarom b.v. in de biografie op p. 11 de ene keer wel een begin- en een eindjaartal van de periode dat Lauweriks aan een bepaalde instelling verbonden was (Düsseldorf 1904-1909) en in een ander geval niet (er wordt wel vermeld dat Lauweriks in 1916 directeur van de Quellinusschool in Amsterdam werd, maar niet wanneer hij daar wegging)? Waarom niet vermeld dat Lauweriks jarenlang meewerkte aan *Wendingen*?

De 'Auswahl der Schriften von J. L. M. Lauweriks' (p. 145) is wel erg summier, wanneer we die vergelijken met de zeer uitgebreide lijst van titels die in 1975 in het al genoemde *Architectura 1893-1918* verscheen, terwijl de 'Allgemeine Literatur zu Lauweriks', hoewel tamelijk uitge-

breid, merkwaardige lacunes toont. Hier had toch zeker een vermelding van Fanelli's al genoemde *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940* (ed. 1978) moeten staan. Niet vermeld zijn nog de vele kleine slordigheden (tikfouten? drukfouten?) die het boek ontsieren. Een enkel voorbeeld: Het boek van Braches, getiteld *Het boek als nieuwe Kunst 1892-1903* draagt als ondertitel 'Een studie in Art Nouveau' en niet 'Een studie in de Art Nouveau' (p. 145). Het nieuwe boek over J. L. M. Lauweriks is met zijn forse formaat (ca. 34cm hoog, ca. 24 cm breed) en vele grote afbeeldingen, een plezierig kijkboek geworden. De tekst zal voor de geïnteresseerde leek veel wetenswaardigs bevatten. Voor de vakman/vakvrouw bevat het boek minder nieuws. Een meer gedegen en meer systematisch uitgewerkte studie over Lauweriks zou welkom zijn.

Carla Rogge

mei 1988

Nieuws van de Bond

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zal per 1 januari 1989 zijn verhuisd. Na bijna 10 jaar in het Huis De Pinto te hebben verbleven is het bureau van de KNOB wegens uitbreiding van de staf en de ledenactiviteiten genoodzaakt een grotere ruimte te betrekken. Dit zal per 1 januari 1989 zijn in het voormalige stadhuis, nu de Hogeschool Amsterdam.

Oudezijds Voorburgwal 195
1012 EX AMSTERDAM
tel. 020-278232.

De KNOB dankt een ieder in het Huis de Pinto, en met name de NCM, voor de prettige samenwerking gedurende de afgelopen jaren.

Register 1988

- Aalbers, B. 119
 Adam 16
 Aken, Paltskapel 16
 Alberdingk Thijm, J. A. 39, 40, 41, 280
 Albergen, Hoofdstraat 50a 71
 Albers, L. H. 230
 Alberts, A. 157, 158
 Albuquerque, Matias de 262
 Alkmaar, kerk 166
     museum 23
 Alvares, Christovão 267
 Ammersoyen, kasteel 23-24
 Amsterdam 27
     Betondorp 279
     Beurs 35-46, 92
     Centraal Station 39
     Drie Grachten 280
     Funenkerk 119
     Keizersgrachtkerk 119
     NMBbank 157, 158
     St. Olofskapel 16
     Paleis op de Dam 39, 40, 41
     de Pauw (schuilkerk) 74
     Rijksmuseum 39, 40
     Scheepvaarthuis 158
     Vondelkerk 38
     Warmoesstraat 139
     Waterlooplein 229, 230, 282
 Amsterdam, Fort (Ghana) 257
 Andijk, kerk 120
 Anna Paulowna 86
 Ansen, esdorp 26
 Apeldoorn, Centraal Beheer 158
 Arnhem, Bellevue (PGEM gebouw) 86-91
     Buitensociëteit 86
     Kraton 87
     Willemsplein 90
 Asbeck, J. B. Baron van 24
 d'Azambuja, Diogo 257
- Baart, Jan 139, 230, 270
 Balen, C. van 159
 Bandmann, Günther 12
 Barmen, kasteel Kellenberg 147
 Barsingerhorn 281
 Batavia, Schouwburg 247-255
 Bartning, Otto 231-232
 Bazel, K. P. C. de 158, 232, 282
 Beckering Vinckers, J. 221, 222, 223, 224, 226
 Beek, M. 74
 Beek-Ubbergen, Huis Wyterberg 231-232
 Beekman, Anton Albert 157
 Behrens, Peter 158, 288
 Beks, K. A. 25
 Bennebroek 281
 Bensberg, burcht 245
 Berckenrode, Floris Balthasar van 157
 Berg, Bianca van den 166
 Bergen op Zoom 168-169
     Gertrudiskerk 168, 169
     Markiezenhof 163, 165, 166, 168
 Berghuis, W. J. 119
 Berlage, H. P. 35-46, 119, 157, 158, 232
 Bergman, D. 25
 Bertisen, T. 53
 Beste Vesterik, Jacques de 272
 Bethlehem, Geboortekerk 18
- Bethlehem, J. 119
 Beuningen, H. J. E. van 282
 Bierens de Haan, D. 159
 Bitter, P. 63
 Blanc, P. le 169
 Blankert, Albert 13
 Bock, M. 35, 41
 Boer, P. 73
 Boer, P. den 285
 Boeyenga, B. T. 120
 Böhm, Gottfried 245
 Bois, M. de 232
 Bonifatius VIII, Paus 14
 Bonn, Munsterkerk 15
 Bonke, Hans 230
 Boot, L. H. 221
 Borch tot Verwolde-Swemle, barones E. C. van der 23
 Bosch, Jacob 26
 Bosch, Jac. van den 232
 Bosscher, Ph. M. 25, 74, 163
 Bossuyt, Francis van 137
 Brakel, admiraal Johan van (grafmonument) 135
 Blommendaal, Johannes 135-138
 Breda, kasteel 165
 Brederode, ruïne van 280
 Bredius, A. 13
 Broek, v.d. en Bakema 120
 Brouns, R. 286
 Brouwer, pater Jacobus 94, 101, 105, 106, 109, 111, 113
 Brunssum, huis Genhoves 147
 Brussel, Broodhuis 164
     Paleis Koudenberg 169
 Bruyn, A. 54
 Bueckentop, Jan 102, 104
 Buffalo, Larkin Building 158
 Busken Huet 41
 Buurman, D. J. G. 23
- Cambridge, H. Grafkerk 16
 Campen, Jacob van 39, 41
 Chiang Yee 14
 Chicago, wolkenkrabbers 158
 Clark, Ann 282
 Clarijs, Petra 49, 50
 Cluny 17
 Cock, Jean Claude de 135
 Coenraetsburg (Ghana) 259
 Colerus, Iohannis Leopoldis Emanuel 65
 Coligny, Louise de 285
 Cornelisse, Gratianus 74
 Croock, Willem Hendricksz. 26
 Cruden, Steward 23
 Culemborg, Bolwerk 165
     Stadhuis 166
 Cuypers, Jos 186, 187
 Cuypers, P. J. H. 10, 36, 38, 39, 40, 186, 187, 188, 280, 288
- Daendels 247
 Dali, Salvador 13
 Dam, Kees 38, 44
 Dante 41
 Darmas, Duarte 257
 Dantzig, A. van 256
 Delden, Langestraat 24-26, 28 en 41 71
- Delft 166
     Arsenaal 135
     Marthakapel 16
 Den Ham, Ommerweg 45 71
 Denslagen, W. 193, 194, 196, 280
 Deventer, Waag 47-52
 Deventer, Jacob van 157
 Devliegher, L. 278
 Dijon, St. Bénigne 16
 Don, Peter 156
 Donkersloot-de Vrij, M. 25
 Doorwert, kasteel 229
 Dordrecht, Grote Kerk 21-22
     Tomadohuis 158
     Waag 21
 Dorestad 27
 Drunen, A. van 74, 169, 279
 Dudok, W. 90, 157, 158
 Duinker, Renee 230
 Dulm, F. J. L. van 7
 Dun, P. van 8
 Düsseldorf, Mannesmannröhren-werke 158
 Dussen, kasteel 229
- Ebbelaar, Johannes 135, 136, 137
 Eeckhout, Albert 266
 Eerden, J. van der 278
 Egmond, kasteel 23
     Slot op de Hoef 165
 Elburg, Arent toe Boekoop huis 226
 Elmina, St. George d', kasteel Ghana 257, 259
 Elsing, Th. M. 8, 85, 182
 Ende, K. C. van den 285
 Engelbrecht, Pieter 135
 Erikszoon, Barend 258
 Escharen 53-62
 Ewerbeck, Franz 158, 159
- Falize, J. 119
 Fanelli, G. 288
 Fels, H. 88, 90
 Fischer, P. M. 135
 Florence, Uffizi 158
 Floris V 133
 Fockema Andreae, S. J. 26
 Fonseca, Balthasar de 267
 Frankfurt, Hoechst Farbwerke 158
 Frederik Hendrik 93, 97, 101, 135, 157, 201, 285
 Frohnhäuser, C. J. 86
 Fulda, Michaelskapel 16
- Gaillard, K. 232
 Galland, Georg 158, 159, 160
 Garel, Michel 230
 Geelkerken, Nicolaas van 157
 Geertruidenberg, N.H. kerk 21
 Gelnhausen 11
 Genders, C. 10
 Gent, stadhuis 166
 Gerlack, B. 232
 Gerretsen, ds. J. H. 118
 Geurts, B. 184
 Geysteren, kasteel 229
 Ghijsen, P. 52
 Giedion, Siegfried 38
 Gieseler, Walter 232

- Giessen 286, 287
 Gill, R. 247
 Gils, Jac. van 186, 187, 188, 190, 191
 Goch, Arnold van 101
 Goekoop, C. H. 3
 Goliath, Cornelis 262, 264
 Gombrich, E. H. 13, 14, 15, 16, 18
 Gosschalk 280
 Goubitz, O. 56
 Goudt, Willem 285
 Grasbroek, kasteel 147-155
 Gratama, J. 279
 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief 40
   Huis ten Bosch 285-286
   Museum Mesdag 181, 182
   Paleis Noordeinde 285-286
   Ridderzaal 280
 Greef, Jan de 286
 Greiner, D. 279
 Greve, W. 279
 Grinten, Hans v.d. 232
 Groenevelt, A. 119
 Grol, bastion 165
 Groningen, Jozefkerk 25
   Martinikerk 25
   Nieuwe kerk 25
   Ossenmarkt 25
   Synagoge 25
 Groot, A. de 119
 Guillon 280
 Gijsseling de Jonge, Jan 137
 Gijsseling, Johan 262

 Haakma Wagenaar, Th. 192
 Haakma Wagenaar, W. 194
 Haan, F. de 249
 Haarlem, Bakenessertoren 165
 Hagen, Hohenhagen 288
 Halbertsma, H. 21
 Hallwil, kasteel 24
 Ham, W. A. van 168, 169
 Hannover, Anna van 286
 Hardeveld, J. M. van 279
 Hardouin, Ernest 249
 Hedicke, R. 159
 Heerlen, kasteel Ter Worn 147
 Heij, J. J. 232
 Hekker, R. C. 281, 286
 Hellenberg Hubar, B. C. M. van 9, 41
 Hellenburg, kasteelruïne 133
 Hellendoorn, F. E. 281
 Hendrik III, hertog 111
 's-Hertogenbosch 94, 96, 97, 98, 102, 104,
   106, 108, 109, 110, 111, 112, 169, 203
   Geertruijklooster 200-220
   Predikbroedersklooster 93-117
   Pensmarkt 278-279
 Hertzberger 158
 Herwaarden, mr. G. W. van 44, 92
 Heusden, kasteel 131-133
 Heyn, Piet 256
 Hoekstra, T. J. 167
 Hoet, H. 223, 225
 Hof, G. J. van den 90
 Hoff, Bert van 't 157
 Hofman, W. 26
 Hofstede de Groot, C. 13
 Homerus 41

 Hooghe, Romeyn de 230
 Hoogstraten 166
 Houbraken, Arnold 262, 263
 Houck, M. E. 48, 49
 Houtmans, Claes 65
 Hoogevest, T. van 190, 191, 192, 195, 196
 Hulsebosch, J. 279
 Hulst, stadhuis 166
 Hurst, John G. 282
 Huszar, V. 5

 Ingwersen, W. 120

 Jakarta 247-255
 Jan I, hertog van Brabant 111
 Janse, H. 165
 Jansen Vredenburg, C. 52
 Janssen, Hans 283
 Jansma, E. 71, 278
 Jeruzalem, H. Grafkerk 16, 17, 18
 Johan Maurits 256, 261, 262, 263, 264, 265,
   266
 Jong, K. de 119
 Jong, R. de 6
 Jonkers, A. 119
 Jorissen, Arent 101
 Joustra, A. K. 256

 Kampen, Bovenkerk 221
 Kaplan, Yosef 230
 Karel V 106
 Karel de Grote 16
 Kars, H. 60
 Karskarel, G. 119
 Keldermans, geslacht 163-167, 168-169
 Kempers, Bernet 57
 Kennemerland, landgoederen 230-231
 Keulen 18
 Keuning, H. J. 26
 Kind, R. de 169
 Kistemaker, J. G. M. 22
 Kistemaker, R. E. 229
 Klerk, A. P. de 27, 158, 284
 Kleinhout, architect 222, 224
 Knol, M. 232
 Knoop, H. J. 120
 Kok, A. A. 280
 Kollum, kerk 120
 Kramer 158
 Koeman, C. 156
 Konijn, Fieke 230
 Koo, N. P. de 163
 Koolen, M. 53
 Korf, J. 161
 Korswagen, H. 23
 Korteling, Herman 49
 Kranenburg-Vos, A. C. 24
 Kraus, Else C. 231-232
 Krautheimer, Richard 16, 17, 18
 Kretschmar, F. G. L. O. van 23, 24
 Krommenie, Nicolaaskerk 74
 Kronenberg, H. 48
 Krook, W. 270
 Kropholler 281
 Kubach, H. E. 18
 Kuile, E. H. ter 10, 11, 15, 75-77, 159, 229
 Kuipers, M. 279
 Kuipers, Tjeerd en Roelof 119, 120

 Kuyper, Abraham 119
 Kuys, J. A. E. 23

 Laet, Johannes de 266
 Lagerweij, A. C. 270
 Lambert, Audrey M. 26-27
 Langendonck, Linda van 166
 Lauweriks, J. L. M. 287
 Lawrence, A. W. 256, 260
 Lebeau, Chris 232
 Leeman, F. 158
 Leemans 280
 Leeuw, G. van der 118
 Leeuw, Henri 158
 Leeuwen, A. J. C. van 14, 120, 231, 232
 Leeuwen, Klaas van 232
 Leiden, Hooglandse kerk 221
 Lekkerkerker, A. F. N. 118
 Levie, T. 229
 Leys, Jolande 166
 Lindsay, P. H. 13, 14
 Lemaire, R. 10, 15
 Litberg, Nils 24
 Lodewijk Napoleon 285, 286
 Loghem, J. B. van 279
 Logteren, Ignatius van 137, 138
 Lohr, H. 86, 87, 89, 90
 Lokhorst, Jacob van 40
 Lombart, Willem 108
 Lonck, Hendrik 262
 Loo, Het 24
 Loonstra, M. 285
 Lorm, Cornelis de 232
 Lorm, J. R. de 232
 Ludinc, Celia en Engelbrecht 111, 112
 Lugard, G. J. 48, 49
 Lunsingh Scheurleer, D. F. 23
 Lutke Wierum 4
 Lutterveld, R. 159
 Luyken, Jan 230
 Luykx, P. 24

 Maarten, Sint (N.A.) 270-276
 Maaskant, A. H. 158
 Maastricht 9, 11
 Manet 15
 Manheim, Ron 231
 Marcgraf, Georg 266, 267
 Marnette 158
 Marot, Daniël 136, 137, 286
 Marrum, kerk 69
 Martin, prof. 159
 Maurits 156-157, 262
 Mauritsstad 261, 262, 264, 265, 266
 Maximiliaan, aartshertog 106, 109
 Maziijn 259
 Mechelen 94, 95, 164, 166, 167
 Medemblik, kasteel Radboud 133, 281-282
 Meegeren, Han van 13
 Megeren, H. van 49
 Meide, D. van de 25
 Meindersma, H. 74
 Meischke, R. 159, 163, 168
 Mertens, H. F. 279
 Meusz, Symen 26
 Mey, van der 158
 Meyer, Jan de 74, 280
 Meyer-Barkhausen, W. 11, 15, 18

- Middelburg, Abdij 38, 44
Stadhuis 166
Mierlo, Godefridus van 109
Mies van der Rohe 158
Milaenen, Willem van 266
Minerva 41
Moen, A. 158
Molenbroek, W. 158
Moorman van Kappen, O. 23, 24
Mosselveld, J. M. van 163
Moucheron, Isaac 137
Mouris, N. 158
Mulder, Adolf 222, 223, 224
Mulder, J. H. 279
Muller, F. 157, 159
- Naardermeer 25
Nagele 120
Nassau, Fort (Ghana) 259
Natrix, W. de 279
Neal, David S. 282
Nederhemert, ruïne 133
Nederveen Meerkerk, H. C. 261
Nelissen, N. J. M. 8
Nes, kerk 69
Neurdenburg, Elisabeth 135
Neuss 18
Neuvy, H. Grafkapel 16
New York, Seagram Building 158
Nicolaisen, Dörte 232
Nieuhof, Johan 265, 267
Nieuwendoord, burcht 133
Nispen tot Sevenaer, L. L. M. 5, 46
Noordmans, O. 118
Nooy, J. M. T. 244
Norman, D. A. 13, 14
Nijhof, P. 6, 161
Nijmegen, Valkhof 244-246
- Offenberg, Adri K. 230
Offenberg, G. A. M. 161
Olinda 261, 262, 269
Olst, E. L. van 287
Oosten Slingeland, J. F. van 23
Oosterhuis, J. H. 86, 89, 90, 91
Oostvoorne, burcht 133
Ootmarsum 71
Oranje, Fort (Itamaracá) 261, 262
Orthen 111
Ottenheym, K. 286
Oud, J. J. P. 37
Ouderkerk, Joodse begraafplaats 230
Outshoorn, Cornelis 86
Ozinga, M. D. 159
- Page 249
Paulus 16
Peeters, C. J. A. J. 169, 245, 246
Peijnenburg, drs. G. H. J. M. 44, 92
Pernambuco 261, 262, 265, 269
Peters, C. H. 280
Pevsner, N. 157
Pieterse, Wilhelmina C. 230
Piso, Willem 266, 267
Plas, Pieter van der 135, 136, 137
Plato 41
Post, Frans 262, 266
Post, Maurits 286
- Post, Pieter 262
Pot, Tj. 139
Potgieter 41
Pré, Louis de 135, 136
- Quellijn, A. 135, 137, 138
- Raam (rivier) 53, 60
Raard, N.H. kerk 63-70
Recife 261-269
Regensburg, Dom 212
Regout, Petrus 160
Reimerswaal 282
Reineking-von Bock, Gisela 24
Reitsma, Egbert 120
Reitsum, kerk 66
Rembrandt 13
Renaud, J. 24, 133, 157, 229, 246
Reijer, Zeger 286
Reynolds, T. S. 58
Reijs, Nelleke 156
Roebbers, H. 50
Roemerswaal, Wouter van 111
Roermond, Munsterkerk 9-20, 280
Rogers 158
Rogge, Carla 158, 163, 233, 282, 288
Roland Holst-v.d. Schaik, H. 41
Rolduc, Abdijkerk 9, 71
Roman, Jacob 286
Roosenburg, D. 279
Roosendaal, W. van 194
Roriczer, Mathes 212
Rose 280
Rossi, Aldo 245
Rotterdam 158
Royaards, C. W. 24
Ruempol, Alma 282
Ruiters, F. 286
Rijssen, Wierdensestraat 71
- Salm, G. B. 137
Salm, gebroeders 119
São Jorge da Mina 256
Sasse van Ysselt, A. F. O. 98
Saltet-Heddema, S. L. 232
Schaepekens, Alexander 14, 15
Schairt, Gisbert 185
Scheirs, J. G. M. 53
Schilder, Gerrit de 101
Schiltmeyer, J. R. 162
Schoemaker, C. 232
Schoemaker, R. L. A. 89
Schonck, Philips E. 286
Schoonhoven, kasteel 166
villa 5
Schulte, A. G. 91, 160, 187
Schurer, J. 119
Schut, Pieter H. 162
Schuttermayer, Hans 212
Semper, G. 37, 39, 41
Singelenberg, P. 35, 41
Sittard, Paardestraat 147
Six, D. L. 256
Slechte, C. H. 52
Smit, H. 232
Soestdijk, paleis 285-286
Solms, Amalia van 285
Sophie, koningin 285
- Sporwater, Evert 168, 169
Spiers, Dom 16, 17
Staal, Gert 157
Stades-Vischer, Elisabeth 22
Steenma, R. 118, 119
Steiner, Rudolf 231
Stekelenburg, Jan 50
Stenclak, M. 159
Sterling, James 245
Steur, A. J. van der 188, 189, 22, 224
Stevin, Simon 263
Stipdonk, watermolen 54
Stoepker, H. 21, 26, 160, 283
Streeck, Hendrik van 137
Stuers, Victor de 39
Stuyvesant, Peter 271, 272
Swigchem, C. A. van 119
Sijmons, K. L. 118
Symonz, Jan 101
- Teensma, Benjamin N. 230
Temminck Groll, C. L. 77, 245, 246, 256
Thibault, J. Th. 286
Thorn Prikker 288
Tilbe, L. 232
Tiel, bolwerk 165
Tilburg, kasteel 160
Tillema 280
Timmers, J. J. M. 11, 15, 17, 18, 19
Tisje, H. 71
Toorop, Jan 40, 41, 44
Trenks 259
Tromp, H. M. J. 285
Tummers, H. 169
Tummers, Nic. H. M. 287
Turck, Anthony 137
Tuwickel, kasteel 229
Tyen, van 158
Tyghem, F. van 163
- Uden, M. van 161
Usselo, Zweringhoekweg 71
Utrecht, Dom 165, 169
Nicolaikerk 222
Vredenburg 165, 166
- Vaart, F. J. van der 93
Valk, H. 74, 163
Valk, H. W. 279
Vaz, António 262, 267
Vechtstreek 25-26
Veen, A. v. d. 189
Veere, kerk 166
Venafo, watermolen 59
Verbeek, A. 18
Verhagen, Otto 50
Verhulst, Rombout 135, 136, 137, 138
VerLoren 280
Vermeer, J. 13
Vermeulen, F. A. J. 10, 11, 12, 15, 17, 159, 185
Verwers, W. J. H. 53
Verwey 40, 41
Visser, D. 5
Visser, I. 285
Vlaardingen, parochiekerk 22
Vocht, C. L. F. M. 8
Vogelsang, prof. 159

Voolen, Edward van 230
Vos, R. 158
Vroom, Loes 158
Vrijburg, Huis 265
Vulcanus 41

Waardenburg, Diederik van 262
Wampach, C. 54
Warmenhuizen 281
Wedgewood, Josiah 160
Weesp, kerk 120
Well, kasteel 229
Weve, J. 158
Weve, stadsarchitect 244
Wevers, L. B. 147
Weyers, Wouter 231
Weyts, J. L. C. 168
Willem I, koning 286
prins 285
Willem II, prins 286
Willem III, koning stadhouder 24, 135, 136,
285, 286

Willem IV, prins 285, 286
Willem V, prins 285, 286
Willem V, graaf van Holland 23
Willem Adriaan, graaf van Nassau Odijk 286
Willibrord 54
Wilmer, C. 286
Winkelman, H. J. 158
Wit, J. de 53
Witmer, J. W. G. 200, 278
Witte de Wit, admiraal 266
Witteroos, Thomas 156, 157
Wolfs, S. P. 109
Wonink, H. 229
Woodburg 249
Wormbs, Joh. 71
Woud, A. v. d. 283
Wouw, M. van de 185
Wright, Frank Lloyd 158
Wylick-Westermann, C. G. M. 164, 165
Wijma, D. 23

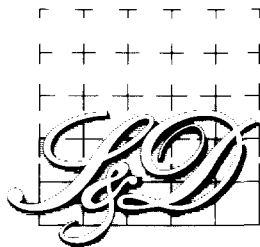
Xaverij, Albert 125

IJzereef, G. F. 139, 230

Zaltbommel, Maartenskerk 38, 185-199,
221-228
Zantkuyl, H. 156, 230
Zeewolde, kerk 120
Zeist, slot 285-286
Zocher, J. D. 286
Zoutleeuw, stadhuis 166
Zuidhof, E. 119
Zuidlaren, Noorder Sanatorium 120
Zutphen 71, 72
Dat Bolwerck, huis 280
Walburgskerk 221
Zuvelscop, Jan Vechters 26
Zuylen, kasteel 229
Zwolle 73
Zwollo, zilversmid 288
Zwijndrecht, kerk 120

Restauratie Renovatie Onderhoud

Het behoud van het goede...

van der Sluijs & van Dijk bv
Verenigde Aannemers- en Steenhouwersbedrijven
Hardinxveld-Giessendam
Telefoon (01846) 12579

RESTAUREREN IS EEN SPECIALISME

Nico de Bont & Zn. bv Nieuwkuijk, J. de Bonth-van Hulten bv Nieuwkuijk, Bouw '75 bv Workum, Coppes bv Maastricht, Du Prie bv Leiden, Hillen & Roosen Bouw bv Amsterdam, Gebr. den Hoed & Zn. Bergambacht, Holleman & Zn. bv Santpoort, Hulshof bv Steenderen, Huurman bv Delft, H.J. Jurriëns bv Utrecht, J. Kneppers bv Amsterdam, Vic Laudy bv Sittard, Coöp. Bouwbedrijf Moes Zwolle, Schakel & Schrale bv Amsterdam-Zwolle, van der Sluijs en van Dijk bv Hardinxveld-Giessendam, W.M.T. Thijssen & Co. bv Amsterdam, S.D. v.d. Vegt Weidum, Woerden bv Woerden, Woudenberg-Ameide bv Ameide.

STICHTING
VAKGROEP RESTAURATIE

Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Telefoon 030 - 434474

SIEMENS

HOE REGEREND NEDERLAND ZIJN RISICO'S KAN BEPERKEN

Zowel op landelijk als op provinciaal en gemeentelijk niveau draagt de overheid op de meest uiteenlopende gebieden een grote verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid strekt zich uit van Binnenhof tot stadhuis. En van schouwburg tot museum.

Het is dan ook realistisch om samen met een beveiligingsdeskundige te onderzoeken of er binnen uw gebouwen sprake is van een verhoogd brand- en inbraakrisico. Siemens doet dat graag met u.

Wij maken naast deze inventarisatie een diepgaande analyse van de specifieke situatie van uw gebouw. Dat is geheel vrijblijvend.

Compleet beveiligingsconcept

Op basis van de gemaakte analyse ontwerpen wij een beveiligingsconcept, afgestemd op uw individuele situatie.

Dit gaat vergezeld van een kostenindicatie. Als u ons het concept laat realiseren kunt u zeker zijn van een op het risico afgestemde beveiliging. Maar daar houdt het niet mee op.

De flexibiliteit van het leveringsprogramma garandeert een situatiegerichte oplossing ondersteund door een doelmatige alarmorganisatie met adequate verbindingstechnieken en informatieverwerking.

Desgewenst zal onze Service Centrale het betrouwbaar functioneren op afstand bewaken.

Afhankelijk van uw situatie zal het accent liggen op brandbeveiliging, inbraakbeveiliging, toegangscontrole, terreinbeveiliging, meldsystemen of op een combinatie daarvan.

Waarom Siemens?

Tot nu toe hebben we ruim 4000 objecten beveiligd: kantoorgebouwen, historische objecten, musea, schouwburgen, ziekenhuizen, scholen, enzovoort.

Op het gebied van brandbeveiliging zijn we zelfs de grootste van Nederland. U mag van ons dan ook de nodige know-how verwachten en after sales tot in lengte van dagen.

Interesse in een gezamenlijke oplossing van uw beveiligingsproblematiek? Bel ons voor een afspraak.

Siemens Nederland N.V.

Afdeling Beveiliging
Postbus 16068, 2500 BB Den Haag
Centraal informatienummer:
070-78 2704

Siemens: adviseur voor brand- en inbraakbeveiliging

Inhoud 1988

Baart, J. M., W. Krook en A. C. Lagerweij: Fort Amsterdam. Archeologisch onderzoek op Sint Maarten, Nederlandse Antillen 270-277

Bitter, P.: Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek N.H. kerk te Raard, gem. Dongeradeel 63-70

Boot, L. H.: De kapconstructie van de St. Maartenskerk te Zaltbommel 221-228

Fischer, P. M.: 'Koninklijke Beelthouwer' Johannes Blommendaal. Zijn verblijf in Amsterdam en zijn sterfdatum 134-138 (zie ook pag. 295)

Gill, R.: Van Bataviase Schouwburg tot Gedung Kesenian Jakarta. Een 'lief en net gebouw' herbouwd 247-255

Hellenberg Hubar, B. C. M. van: Van monument in de marge tot symbolische architectuur. De Munsterkerk in Roermond als toetssteen der stijlkritiek I 9-20

Joustra, A. K. & D. L. Six: De oud-Europese forten aan de westkust van Afrika 256-260

Nederveen Meerkerk, H. C. van: De ontstaansgeschiedenis van Recife in cultuur-historisch perspectief 261-269

Scheirs, J. G. M. & W. J. H. Verwers: Een 12-eeuwse watermolen uit Escharen 53-62 (zie ook pag. 295)

Vaart, F. J. van der: Het Predikbroedersklooster te 's-Hertogenbosch gereconstrueerd 93-117

Wevers, L. B.: De kapconstructie van het kasteel Grasbroek 147-155

Witmer, J. W. G.: 15e-eeuwse schilderijen in het voormalige St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. De kunst der geometrie in gotische schilderijen 200-220

Wouw, M. van de: Drie restauraties van de Sint Maarten te Zaltbommel 185-199

IJzereef, G. F. & Tj. Pot: Een staaltje tandtechniek uit de 17e eeuw: twee partiële gebitsprothesen uit Amsterdam 139-145

Actualiteit

Elsing, Th. M.: De monumentenwet herzien, de Rijksdienst gereorganiseerd 4-8

Elsing, Th. M.: Beveiliging in Musea 83-85

Elsing, Th. M.: De Rijksmusea in diskrediet? 179-182

Geurts, B.: De inventarisatieproblematiek in de Nederlandse monumentenzorg 182-184

Hellenberg Hubar, B. C. M. van: Dispereert niet... De Beurs van Berlage als project in het 'no-nonsense' beleid 35-43

Reacties (op artikel over de Beurs van Berlage) 44

Renaud, J.: Moet dat zo nu wel? Overpeinzingen in het kasteelpark van Heusen 131-133

Renaud, J.: Dossier Valkhof/Nijmegen 244-246

Schulte, A. G.: 'Bellevue', een gebouw met uitzichtloos bestaan 86-91

Slechte, C. H.: Quo vadis, Historisch Museum. Museum de Waag te Deventer, van oud naar nieuw 47-52

Van de redactie 243

Vervolg reacties Beurs van Berlage 92

Archeologisch Nieuws

Dordrecht, Grote kerk 21-22

Geertruidenberg, Nederlands-Hervormde kerk 21

Monumentenberichten

Drunen, A. H. van: De kap van Pensmarkt 13-15 te 's-Hertogenbosch 278-279

Vries, D. J. de: Monumenten dendrologisch gedateerd (2) 71-73

Boekbesprekingen

Albers, L. H.: Het gewichtloze gewogen, door W. van Leeuwen 230-231

Beek, M.: Het aanzien waard?, door A. van Drunen 74

Bergman, D. e.a.: Gerestaureerd Groningen, door Ph. M. Bosscher 25

Boer, P. den: Het huys int Noorteynde, door C. Wilmer 285-286

Bois, M. de e.a.: Chris Lebeau 1878-1945, door Carla Rogge 232-233

Brouns, R. & F. Ruiter: Boerderijen langs de Giessen, door E. L. van Olst 286-287

Buurman, D. J. G.: Ammersoyen, door J. Renaud 23-24

Denslagen, W. F.: Omstreden herstel, door R. C. Hekker 280-281

Donkersloot-de Vrij, M.: De Vechtstreek, door H. Stoepker 25-26

Huis Wylerberg, door W. van Leeuwen 231-232

Hurst, J. G. e.a.: Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650 door H. Stoepker 282-283

Janse, H. e.a.: Keldermans, door T. J. Hoekstra 163-167

Kistemaker, R. E. & T. Levie: êxodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680, door H. Zantkuyf 229-230

Knol, M.: Klaas van Leeuwen 1868-1935, door Carla Rogge 232-233

Koeman, C.: Geschiedenis van de Kartografie van Nederland, door J. Renaud 156-157

Kranenburg-Vos, A. C.: Het Loo, door P. Luykx 24

Kuipers, M.: Bouwen in beton, door W. de Natris 279

Lambert, Audrey M.: The making of the Dutch Landscape, door A. P. de Klerk 26-27

Lauweriks, J. L. M.: Masssystem und Raumkunst, door Carla Rogge 287-288

Loonstra, M.: Het huys int bosch, door C. Wilmer 285-286

Lorm, J. R. de: Cornelis de Lorm – ontwerper 1875-1942 door Carla Rogge 232-233

Medemblik, door Carla Rogge 281-282

Meischke, R. e.a.: Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd, door A. van Drunen 168-169

Nijhof, P.: Emaillre reclameborden, door Carla Rogge 161-163

Offenberg, G.: Gevelstenen in Nederland, door Carla Rogge 161-163

Reijs, N. & P. Don: Kunstreisboek voor Nederland (Drenthe en Noord-Holland), door H. Zantkuyf 156

Staal, G.: Bouwheer en -meester, door Carla Rogge 157-158

Steensma, R.: Opdat de ruimten meevieren, door W. J. Berghuis 118-119

Steensma, R. & C. A. van Swigchem, red.: Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw 119-120

Stoepker, H.: Graven naar het kasteel van Tilburg, door Jan Korf 160-161

Tibbe, L. e.a.: Jac. van den Bosch 1868-1948, door Carla Rogge 232-233

Tromp, H. M. J.: Het huys te Soestdijk, door C. Wilmer 285-286

Valk, H.: 375 jaar oud-katholieken in Krommenie, door Ph. M. Bosscher 74 en 163

Visser, I.: Het slot te Zeist, door C. Wilmer 285-286

Vos, R. & F. Leeman: Het nieuwe ornament, door A. G. Schulte 158-160

Wonink, H.: Twickel, door J. Renaud 229

Woud, A. v.d.: Het lege land, door A. P. de Klerk 283-284

Rectificaties over jaargang 1988

Pag. 28, 3e kolom onderaan is de ondertekening **J. K.** weggefallen.

Pag. 53-62: In het artikel van J. G. M. Scheirs en W. J. H. Verwers zijn enkele fouten geslopen in de onderschriften bij de afbeeldingen: Afb. 1. Op het onderste situatiekaartje is het noorden links; Afb. 6. schaal 1:9; Afb. 8. schaal 1:9; Afb. 9. schaal 1:9; Afb. 10. schaal 1:36 en Afb. 11. schaal 1:7,5.

Pag. 63, 1e kolom laatste regel: Tjserken moet zijn **Tsjerken**.

Pag. 74, 1e kolom, 1e regel: M. van Beek moet zijn **M. Beek**.

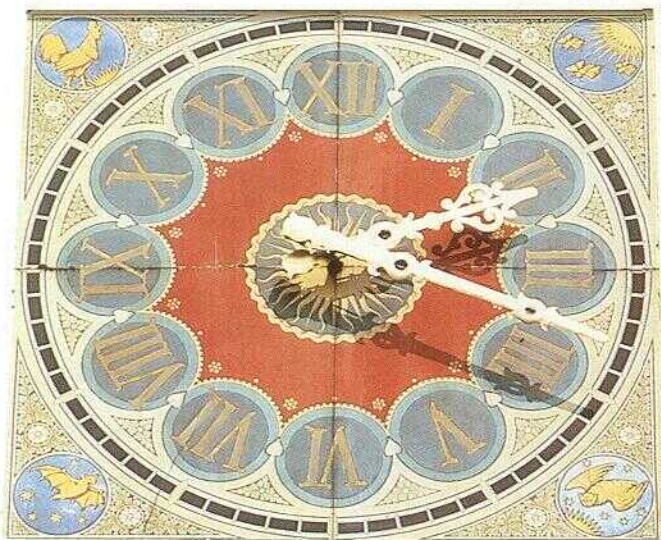
Pag. 137, 1e kolom, 35e regel: 1695 moet zijn **1685**.

Pag. 137, 2e kolom, 27e regel: ná Kerkhof invoegen **te Amsterdam**.

Pag. 138, 1e kolom, 28e regel: in Leiden moet zijn **at the 'Leyden Churchyard' in Amsterdam**.

Pag. 159, 3e kolom, 35e regel: Vlaamse moet zijn **Viaansche**.

Het jubileumjaar 1989 – 150 jaar Nederlandse Spoorwegen – vormt de aanleiding tot deze eerste publikatie in boekvorm over de aankleding van de Nederlandse stationsgebouwen. Aan de hand van de stationsdecoratie wordt in woord én beeld het verhaal verteld van een relatief modern gebouwtype; een verhaal over de aanvankelijk overspannen en later sterk getemperde verwachtingen die kunstenaars, architecten en spoorwegdirecties koesterden ten aanzien van industrialisatie, communicatie en technologische revolutie.

Het boek geeft een overzicht van 150 jaar gebonden kunst met als constante thema's vooruitgang, snelheid, beweging, vervoer, afscheid, weerzien en de betekenis en romantiek van het reizen. Daarbij wordt de ontwikkeling van de decoratie gevolgd vanaf de oudste wapens op het station Valkenburg (1853) tot en met een monumentale kunsttoepassing in het nieuwe station van Lelystad (juni 1988).

Het boek bevat circa 150 geannoteerde illustraties, niet alleen van bekende decoraties als de gevelreliëfs van Amsterdam C.S. en de Art Nouveau-tegeltaleaus in station Haarlem, maar ook van talrijke niet eerder gepubliceerde versieringen, waaronder die van de Koninklijke Wachtkamers van Amsterdam C.S. en Den Haag H.S.

ISBN 906011.617.8

EEN SPOOR VAN VERBEELDING

150 jaar monumentale kunst en decoratie aan de Nederlandse stationsgebouwen

door Wilfred van Leeuwen en H. Romers

144 pagina's

rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit

formaat 19 x 25 cm

genaaid gebrocheerd

prijs f 29,50

DE WALBURG PERS

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, postgiro 2069668.